

Операција *La Corse*: Неуспјели покушај транспорта југословенских добровољаца у Шпанију 1937. и његове посљедице

Оригинални научни чланак

Владан Вуклиш

Архив Републике Српске, Бањалука, Босна и Херцеговина
vladanv@live.com

Циљ овог рада је да детаљно образложи једну акцију помоћи Шпанској Републици, коју је предузело руководство Комунистичке партије Југославије почетком 1937. године. Наиме, ради се о покушају илегалног укрцавања веће групе добровољаца са двије локације на јадранској обали. За ту потребу унајмљен је француски трговачки брод „Корзика“ (*La Corse*), којим би се добровољци даље превезли до Шпаније, гдје би се укључили у јединице Интернационалних бригада. Пошто је ова операција пропала правовременом реакцијом југословенске полиције, дошло је до хапшења руководећих лица, а затим и до обавјештајног продора у Комунистичку партију. Овај рад обједињује до сада објављене, али углавном парцијалне научне налазе, са мемоарским записима и архивском грађом, на основу чега доноси детаљну реконструкцију контекста, догађаја, каузалних веза и посљедица.

Кључне ријечи:

Шпански грађански рат, Комунистичка партија Југославије, Краљевина Југославија, Приморска бановина, Зетска бановина, Адолф Мук, Милан Горкић, Јосип Броз Тито

Operation *La Corse*: failed attempt to transport Yugoslav volunteers to Spain in 1937 and its consequences

Vladan Vuklić

Archives of the Republic of Srpska, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

This paper aims to give a detailed account of one particular solidarity action for the Spanish Republic undertaken by the leadership of the Communist Party of Yugoslavia. It was an attempt at illegal naval embarkment of a large group of volunteers from two planned locations on the Adriatic coast. For this purpose, a French trading vessel named “La Corse” (Corsica) was hired, which was supposed to transport the volunteers to Spain, where they would enlist in the International Brigades. Since this operation failed due to a timely reaction by the Yugoslav police, the events unfolded into mass arrests, including several high-ranking activists, as well as an intelligence breakthrough into the workings of the Communist Party. This paper combines the findings of relevant literature, mostly partial in content, with memoir texts and archival records, bringing forward a detailed reconstruction of all relevant elements, including context, events, causal relations, and their consequences.

Key words:

Spanish Civil War, Communist Party of Yugoslavia, Kingdom of Yugoslavia, Littoral County, Zeta County, Adolf Muk, Milan Gorkić, Josip Broz Tito

---

Почетком 1937. године, руководство Комунистичке партије Југославије (КПЈ) предузело је амбициозну акцију помоћи зарађеној Шпанској Републици. Ради се о покушају илегалног укрцавања веће групе добровољаца са двије локације на јадранској обали, тачније, у Далмацији и у Црној Гори, који би се унајмљеним трговачким бродом превезли до Шпаније, гдје би се укључили у јединице Интернационалних бригада. Пошто је ова операција пропала правременом реакцијом југословенске полиције, дошло је до хапшења руководећих лица на терену, а затим и до дубоког обавјештајног продора у партију. Узимајући у обзир тежину посљедица овог догађаја, он је добио значајну пажњу у мемоарским текстовима који су се односили на организацију помоћи Шпанској Републици. Нешто детаљнији, научни радови, објављени 1980–их година, поставили су правилан истраживачки оквир и увели архивске изворе у нарацију, али су се према тематици односили локализовано, третирајући догађаје у Далмацији и у Црној Гори одвојено (Batrićević, 1989; Šitin, 1989; Ćurin & Kujundžić, 1989). Иако осврти новијег датума одржавају тему релевантном (Pavlaković, 2014, pp. 183–187), научна перспектива егзистира упоредо са ревизионистичком, коју посебно препознајемо у новијој биографији Адолфа Мука из пера Ђура Батрићевића (Батрићевић, 2002), али и у псеудокритичким издањима *Биланса совјетског штермидора* Живојина Павловића под уредништвом Слободана Гавриловића (Gavrilović, 2008). Циљеви овог рада јесу цјелокупно и детаљно сагледавање поменутих, иначе изузетно важних догађаја, на ширем простору и у ширем контексту, критичко превазилажење заблуда, те увођење до сада некоришћених архивских извора у перспективу.

Рат у Шпанији, КПЈ и Стојадиновићев режим

Грађански рат у Шпанији почео је средином јула 1936. године, покушајем војне побуне коју је организовала завјереничка група конзервативних официра. Овај пуч је уперен против легитимне владе либералних републиканаца, изабране парламентарном коалиционом подршком социјалиста и комуниста. Пошто је побуна наишла на оштар отпор, Шпанија је расцијепљена на два дијела. Побуњеницима су у помоћ притекле Њемачка, Италија и Португал. Уплашена могућим ширењем сукоба на континенту, Велика Британија је већ у августу 1936. приморала Француску да се повуче са позиција наклоњености Шпанској Републици. Кроз механизме Друштва народа, наступила је кодификација политике немијешања, којој формално приступају све европске земље, чак и оне које су већ дубоко загазиле у шпанско ратиште (Broué & Temime, 2008, pp. 325–338; Thomas, 1980, pp. 267–273). На територији крње Републике, нову извршну власт образовала је шира лијева коалиција републиканаца, социјалиста, комуниста и анархиста, која се припрема за дуго вођење рата.

Током прве фазе рата, на опрезу због политике детанта са земљама демократског запада, Совјетски Савез је Републици пружио тек економску аси-

стенцију, која је праћена кампањом солидарности Комунистичке интернационале (Коминтерне). Извршни комитет Коминтерне (ИККИ) донио је 3. августа 1936. одлуку о организацији слања помоћи у виду новца, хране, лијекова и медицинског особља. Тек од средине септембра 1936, Стаљин пристаје на приједлоге да асистенција прерасте у војну, под условом да се ова операција одвија у потпуној тајности. И док совјетски официри, савјетници и техничари, уз тенковске и авионске посаде са опремом, одлазе у Шпанију у тишини, Коминтерна, посредством посебног комитета у Паризу и уз кључну улогу КП Француске, покреће велику кампању за регрутацију добровољаца. Хиљаде младића прелазе границу на Пиринејима и улазе у Интернационалне бригаде (Интербригаде). Оне су формиране у саставу Народне армије Шпанске Републике, али њима руководе странци, углавном кадрови комунистичких партија и Коминтерне (Kowalsky, 2004, p. 101–102; Kowalsky, 2014, pp. 160, 174–175; Skoutelsky, 2002, pp. 10–11).

Избијање рата у Шпанији и покретање кампање за помоћ КПЈ дочекује у фази интерних трвења и политичке консолидације. Као и остатак Коминтерне, она је од 1935. водила политику антифашистичке оријентације и залагала се за формирање „народног фронта“, широке коалиције партија лијево од центра. Ова политика комплементирала је настојања званичне Москве да се уклопи у версајски поредак, чиме би се зауставиле јасно исказане реваншистичке тенденције Хитлеровог Трећег Рајха. Када је у питању стварање југословенског „народног фронта“, КПЈ је имала релативно скромне домете. Након петнаест година наметнуте илегалности и тешког окршаја са режимом шестојануарске диктатуре у којем је десеткована, она је покушавала наћи своје мјесто у новој политичкој констелацији, која се од 1935. године обликовала под владом Милана Стојадиновића. Тих година, партијом је руководио Јосип Чижински, под именом Милан Горкић и псеудонимом Сомер, млади Босанац чешког поријекла, који је већину свог одраслог живота провео у емиграцији. Горкић је по својој диспозицији био „човјек народног фронта“ (Вапас, 1990, p. 73), који се природно уклопио у ново усмјерење партије, њено отварање ка ширим формама дјеловања и сарадње са демократском опозицијом. КПЈ је тада имала неколико стотина чланова и руководећих кадрова у емиграцији, око 3.800 чланова у земљи, већи број симпатизера и сарадника, као и знатан утицај у синдикатима и разним друштвима (Pleterski et al., 1985, pp. 142–143).

Проблеми за Горкића су наступили отварањем новог таласа репресије који је започео у октобру 1935. и трајао цијелу годину. Више стотина активиста је приведено у ланцу полицијских провала, неки су осуђени на казне затвора, а Централни комитет, који се годинама налазио у Бечу, изгубио је везе са земљом. Горкић је оптужен за лоше руковођење илегалним апаратом и за политичке пропусте. Његови главни критичари били су Владимир Ђопић и Стјепан Цвијић. На Априлском пленуму у Бечу 1936. изабран је нови Полит-

биру, у чијем је саставу Горкић могао рачунати само на лојалност Адолфа Мука, которског комунисте надимка Зехнер, те на условну подршку Јосипа Броза Тита, познатог и под псеудонимом Валтер, који се тада налазио на раду у Москви. Такође, подршку Горкићу пружао је Иван Гржетић, звани Флајшер, стални представник КПЈ пред ИККИ (Gužvica, 2020, pp. 41–46, 56–59; Ошак, 1988).

Новом саставу руководства у Бечу припао је задатак да реагује на ратне догађаје у Шпанији. Пошто је Горкић позван у Москву, гдје је отпутовао 26. јула (Bondarev, 2012, p. 180), у Бечу је формиран „привремени руководећи колектив“ у који су уз Мука ушли Родољуб Чолаковић Руди и Сретен Жујовић Црни (АЈ, 1936а). Главнину посла у вођењу кампање за Шпанију током првих два мјесеца рата обавио је Владимир Ћопић. Један од резултата његовог залагања било је отворено писмо подршке југословенских интелектуалаца за Шпанску Републику (Ошак, 1980, p. 292). И док је кампања била у повоју, дошло је до промјена у врху КПЈ. Коминтерна није била задовољна резултатима Априлског пленума, као ни чињеницом да је он сазван без сагласности ИККИ. Одржан је низ састанака на којем су се брусиле политички документи КПЈ. Горкић је критикован због попуштања пред опонентима, који су затим елиминисани из комбинација за руководство. Почетком новембра 1936, уз подршку Димитрија Захаријевича Мануиљског, Горкић је утврђен на позицији генералног секретара, са Титом, Чолаковићем, Жујовићем и Францом Лескошекком као члановима новог, пријатељски наклоњеног Политбироа. На претходним састанцима, Тито је добио задатак да са Муком разради „помоћ и акцију солидарности за Шпанију“ (Gužvica, 2020, pp. 60–63; Bondarev, 2012, 179–188), док су он и Горкић написали серију чланака о рату за наредни, новембарски број *Пролетера* (АЈ, 1936б).

По избијању грађанског рата у Шпанији, мањи број Југословена који се тамо затекао, прикључио се одбрани Републике. За њима су дошле стотине сународника из Француске, Белгије и других европских земаља, а од краја септембра придружује им се и неких 80-ак комуниста који су упућени директно из Совјетског Савеза. Око 1.850 Југословена узело је учешћа у Шпанском грађанском рату, од чега је тек једна четвртина добровољаца дошла директно из Краљевине Југославије, док су сви остали претходно живјели у иностранству. Највећи број југословенских добровољаца укључен је у Интербригаде, а највише рангирани појединци били су Владимир Ћопић, командант XV бригаде, и Благоје Паровић, који је погинуо почетком јула 1937. вршећи дужност политичког комесара XIII бригаде. Током првог ратног полугодишта одлази и највећи број добровољаца, више стотина њих из западне и средње Европе и са америчког континента. Први организовани рад на слању добровољаца предузео је Емигрантски комитет КПЈ у Паризу – Емком. Знатан дио посла у Француској обављали су Живојин Павловић Владо, задужен за комуникацију са Централним комитетом и за руковођење партијском књижаром „Хори-

зонти“ (AJ, 1936c), и Сергије Димитријевић, студент и особа за везу са КП Француске (Dimitrijević, 1971, pp. 314–319). Релативно слободан режим рада у Француској охрабриће и одлуку о скором пресељењу Централног комитета КПЈ из Беча у Париз.

Што се тиче кампање у Југославији, фокус рада је био усмјерен на пропаганду и сакупљање материјалне помоћи, али не и на регрутацију добровољаца. Истина, помињала се могућност ангажовања доктора, инжењера, pilota и других војних специјалиста, али Горкић је напомињао партијским организацијама у земљи како ће такви планови тек бити саопштени, и то директним инструкцијама на терену (AJ, 1936d). Очигледно је да се о обиму те врсте помоћи није размишљало у већим размјерама. На том трагу, индикативно је Муково писмо Гржетићу из средине октобра, у којем он каже како „врбовање у земљи није подузимато“, а кад оно почне, број свеједно „неће бити велики из разлога који су можеш замислити“, што се свакако односило на репресију и нови талас хапшења активиста (RGASPI, 1936a; Tito, 1982a, p. 39). И заиста, из укупног броја од око 440 добровољаца који су се у Шпанију запутили из Југославије, све до јуна 1937, када се мијења приступ овом проблему, одлази тек 20–25% (Lemesle, 2011, pp. 279, 385). То су углавном појединци који на различите начине прелазе границу (нпр. Nađ, 1971, pp. 372–376; Semić, 1960, pp. 60–80), или слијепи путници на трговачким бродовима. Први случај групног поморског путовања вјероватно је одлазак петорице младића почетком августа 1936, који су се илегално укрцали на брод „Вис“ у Сплиту (Ćurin & Kujundžić, 1989, p. 346). Током ове фазе, међу путницима је свакако било комуниста, али је партија у организационом смислу играла релативно малу улогу.

Што се тиче односа југословенског намјесничког режима према рату у Шпанији, он је у почетку дефинисан Стојадиновићевим ставом о стриктној неутралности, која је значила постепен одмак од профранцуске политике. Ова политика комплементарна је са пресудним утицајем британских десних конзервативаца на кнеза Павла, који су тежили усмјеравању евентуалне нацистичке експанзије на исток, против Совјетског Савеза (Vožić, et al., 1972, p. 410; Stojkov, 1979, pp. 54–55; Vinaver, 1985, pp. 323–330). Стојадиновић је објеручке прихватио иницијативу за увођење неинтервенције (AJ, 1936e), али, упркос чињеници да је идеолошки ракурс режима био усмјерен удесно, не може се рећи да је режим дјеловао претјерано одлучно. Током августа и септембра, власти су увеле административне забране сакупљања помоћи за сукобљене стране – у пракси за Републику – али ова врста активности није повлачила криминално гоњење, при чему се ова активност проводила преко легалних организација као што су раднички синдикати (HDA, 1936a). Такође, јавно мнијење у Југославији током првих пола године није било стриктно устројено у погледу Шпаније, па су се и ставови симпатија за републиканску ствар могли релативно слободно изражавати у писаној форми. Управо је то

била почетна окосница кампање КПЈ, која се користила штампом на коју је имала утицаја, паралелно апелујући на демократски оријентисане новине у земљи да прате њену линију. Међу таквима, посебно се истиче београдска *Полиџика*, а у њој, на првом мјесту, фељтонизирана репортажа Владимира Дедијера о одбрани Републике, која је без већих сметњи излазила од 25. новембра 1936. до 15. фебруара 1937. године (Dedijer, 1971, pp. 382–385).

До промјене у односу државе према шпанском питању долази постепеним освјешћењем политичких импликација прорепубликанског сентимента. Стојадиновићева иницијална равнодушност према далеком конфликту (Avramovski, 1986, p. 446) пољуљана је упозорењима о Шпанији као примјеру за радничку радикализацију (АЈ, 1936f), на коју је већ у јесен одговорено првим цензорским забранама (Pavlaković, 2014, pp. 68–69; HDA, 1936b). Административне блокаде сакупљања помоћи, пресретање пропагандног материјала и појединачна реаговања на писање штампе, праћена су кружењем службених информација о учешћу појединаца или мањих група југословенских држављана у ратним збивањима. Обавјештајни карактер ових података добио је нову димензију када су почеле стизати вијести о борбеним формацијама са југословенским предзнаком. Министарство унутрашњих послова је почетком децембра 1936. од дипломатске мисије у Мадриду добило обавјештење да је „од наших држављана“ у Шпанији формирана „Југословенска чета“ (АВН, 1936а). Од тог тренутка почело је сакупљање имена, а већ почетком јануара 1937. власти су изразиле бојазан да се регрутација добровољаца преноси у земљу (АВН, 1937а), те да ова очигледно комунистичка операција наилази на одзив и међу политички бенигним поданицима (АВН, 1937б). Прва ограничења за путовање у Шпанију, прописана још у августу, додатно су пооштрена новим уредбама (Pavlaković, 2014, pp. 63–64). Заоштрена је и перцепција: добровољци нису више посматрани као залутале душе које се препуштају на милост и немилост судбини, него као опасни непријатељи државног поретка, које је потребно отписати као непоправљиве припаднике комунистичког покрета и ратнике за „црвену Шпанију“ (HDA, 1937а; HDA, 1937б; Petrović, 2012; Petrović, 2013).

Појачавање репресивних мјера убрзо је добило и међународно формализовану основу. На 15. сједници Комитета за неинтервенцију од 16. фебруара донесена је одлука о забрани учешћа страних држављана у шпанском конфликту као и њиховог врбовања, која је ступила на снагу 21. фебруара (АЈ, 1937а, p. 13). Службени Београд је овакву одлуку спремно прихватио: већ 25. фебруара Министарски савјет је усвојио Стојадиновићев приједлог о увођењу забране регрутовања добровољаца за рат у Шпанији (АЈ, 1937б). Задужено за провођење закључака, Министарство унутрашњих послова је 3. марта донијело Наредбу, објављену дан касније, којом је уведена забрана врбовања и одласка, казна за учешће у рату у Шпанији одузимањем држављанства – што је већ у два закона прописано одредбама о служби у страном војсци – али и

забрана прикупљања новчаних средстава и других добровољних прилога „за било коју сукобљену страну“, те новчана казна за овај прекршај. Наложено је надлежним управама да се од тог дана у новоиздате пасоше отисне печат са ознаком „Не важи за Шпанију“ (AJ, 1937c; Bešlin, 2014, p. 205; Pavlaković, 2014, pp. 64–65).

Неуспјела операција транспорта са Јадрана

Режим је ипак исправно наслутио промјену: у међувремену, руководство КПЈ је предузело амбициозну операцију масовног регрутовања добровољаца у Југославији. Идеја о великом транспорту постепено се развила у комплексан план који је, по свему судећи, скован од стране Горкића и његових најближих сарадника током посљедњих седмица боравка Централног комитета у Бечу, поткрај 1936. године. Горкић је у Беч стигао 19. новембра (Jovanović, 1983, p. 51). Вјероватно понукан причама и гласинама о поморским путовањима добровољаца из југословенских лука, али исто тако охрабрен дотадашњим одсуством јачег репресивног одговора државе, Горкић је усвојио идеју о сакупљању већег броја људи који би се са неколико тачака на обали упутили у Шпанију организованим поморским транспортом. Тешко се отети помисли да му је идеју сугерисао управо Мук, дајући одушка својој бокељској машти.

Док су се детаљи о могућем начину пловидбе и даље разрађивали, приступило се организацији регрутовања добровољаца у Југославији. Тито се из Москве запутио у Беч 17. октобра (Tito, 1982a, pp. 27, 262–264). Пошто је коначно стигао и Горкић, Политбиро је одржао своју прву сједницу у новом саставу 8. децембра. Том приликом донесене су двије важне одлуке. Прво, у околностима све јачих притисака југословенских и аустријских власти, Централни комитет се пресељава у Париз. Друго, уз потврду московских закључка да Тито буде упућен у земљу на организациони рад и да са Муком води кампању за Шпанију, додата је и одлука да он на себе преузме задатак организације „туризма“, односно врбовања, сакупљања и упућивања људства за Интербригаде (Оџак, 1988, p. 250; Tito, 1982a, p. 264).

Први пут након двије године, Тито одлази у Југославију. Упућен је средином новембра са налогом да обиђе Словенију, Хрватску, Далмацију и Србију. У Љубљани се краће задржава, гдје успијева успоставити контакт са словеначким руководством и пренијети усмене налоге за организацију „шпанских послова“. Касније ће напоменути како му је „туризам одузео много времена“, али да су резултати брзо стигли: тада је установљен организациони одбор за слање добровољаца из Словеније, а чинило га је неколико чланова КПЈ (Tito, 1982a, pp. 58–59; Tito, 1982b, pp. 74–75; Kreft, 1960, p. 48; AJ, Izveštaj; AJ, Žaucer, p. 3). Стигавши затим у Загреб, Тито је затекао извјестан организациони неред као посљедицу претходних полицијских провала, али и неповјерење кадрова према Централном комитету. У таквим околностима он није затекао руководеће људе, али је успио одржати *ad hoc* консултације са појединим

активистима. Значајну логистичку помоћ добио је од публицисте Стеве Галогаже. Преко њега, посао организације кључног, загребачког пункта, повјерио је комунисти Павлу Грегорићу Брзом. Није ишао у Београд, него се у Загребу састао са једним представником србијанске организације – вјероватно Николом Груловићем – кога је задужио за врбовање добровољаца (Tito, 1982a, pp. 59, 66, 265). Тито је затим отишао у Сплит, 27. децембра, на адресу добијену од Мука и Горкића, гдје се састао са зубаром Филипом Чулићем, у његовом стану, као и са Јосипом Треурсићем, бившим секретаром Покрајинског комитета, који се ту затекао. Њима је такође дао усмени налог да започну врбовање за Шпанију. Приликом ове посјете Тито се није састао са далматинским покрајинским руководством, јер су се водећи кадрови скривали од полиције (Šitin, 1989, pp. 322–323; Ćurin & Kuĵundžić, 1989, p. 346; Tito, 1982b, pp. 75–76).

Недуго затим, Тито је напустио земљу и пред нову годину отишао у Праг гдје се састао са Горкићем. Према његовом каснијем извјештају, том приликом му је генерални секретар саопштио да ће за потребе превоза бити изнајмљен један брод, а да ће тим бродом као добар познавалац мора и као непосредни руководиоца операције путовати Адолф Мук. Такође му је рекао да ће у сврху паралелног тока врбовања добровољаца у Београд бити упућена докторка Браина Рудин Фос, звана Марлена (Ćurin & Kuĵundžić, 1989, p. 346; Tito, 1982a, pp. 265–266; Tito, 1982b, p. 76), са којом се тих дана такође састао. Муж ове летонске комунисткиње био је Алфред Бергман, југословенски оперативац ОМС.¹ Он је по тој линији већ радио на слању добровољаца, а почетком децембра упућен је на рад у Праг и Париз, дочим је за Рудин Фос било планирано да иде у Шпанију у својству болничарке. Док је обављала курирски задатак у Прагу, Горкић јој је саопштио да је њен нови задатак врбовање добровољаца у земљи. Крајем децембра, Рудин Фос је ушла у Југославију са легалним пасошем и отпутовала у Београд. Као и Тито, затекла је посљедично стање полицијске провале, у коме успијева доћи до Ненада Поповића Мирона, руководиоца „технике“ Обласног комитета, али не и до извјесног капетана Милетића, авијатичара, који је био под полицијском присмотром. Упознала се и са Љубодом Вушовићем, црногорским професором вечерње школе у Београду, који се прихватио задатка врбовања добровољаца. Рудин Фос му је саопштила њој тада познате детаље и најавила новчану помоћ за активности, док се он обавезао да ће покренути партијске канале, са фокусом на Црну Гору, гдје би сваки члан партије требало да окупи по шест људи. Вушовић је у Београду ангажовао Милоша Требињца, који је са још два или три сарадника формирао самостални пункт, одакле је преко везе у Бечу отпремио неколико војно способних појединаца из Србије и Војводине. Рудин Фос је затим отпутовала у Праг, да би се 8. јануара 1937. вратила у Београд, гдје је Вушовићу предала новац и јавке (Rudin Fos, 1971, pp. 437–438; AJ, 1939a; AJ, Vušović, p. 3).

¹ Одјел за међународне везе (ОМС – Отдел международной связи), обавјештајна и координациона служба Коминтерне.

Што се тиче конкретних детаља плана, било је већ тада одређено да се за потребе транспорта добровољаца из Југославије изнајми један француски брод, који би испловио из Марсеја, купио добровољце на локацијама недалеко од јадранске обале а затим умакао у правцу међународних вода и Отрантских врата. Непознато је у којој је мјери Коминтерна била директно укључена у операцију, али постоје индиције да се радило о самосталном подухвату, изузев техничке помоћи и посредовања француских другова. Наиме, Горкић је почетком јануара 1937. јавио Гржетићу да су у извођењу „два велика транспорта“, о чему ће писати детаљније када ствар буде готова (RGASPI, 1937a). Мјесец дана касније, Горкић му поново помиње „једну велику експедицију“ (RGASPI, 1937b). Живојин Павловић ће нешто касније тврдити како је само Политбиро знао за ову акцију (Gavrilović, 2008, p. 208). Чолаковићево сјећање је сагласно са овом пропозицијом: Горкић му је тада саопштио план и нагласио како ће то бити „јединствен подухват“ који „ће нам [...] повратити углед који смо поприлично изгубили због бечких свађа“ (Čolaković, 1972, p. 21). Требало је то да буде, надао се Горкић, пријатно изненађење за Москву.

Иначе није јасно о која је „два велика транспорта“ писао Горкић, али свакако није искључено да су разматране могућности паралелног превоза. Вушовић тврди да је првобитна идеја централе била та да се „овдје нађе неки брод“. Са тим циљем он је путовао у Сплит, гдје се повезао са Чулићем. Овај, међутим, није успио пронаћи вољног саговорника. Једини власник брода који би пристао на мисију тражио је новчани полог у вриједности брода, што је била сума коју просто нису имали на располагању (АЈ, Vušović, p. 5). Сличне су разговоре водили и други далматински активисти, такође без успјеха (АЈ, 1938a). Формализујући ствар, Политбиро је 12. јануара 1937. одржао своју прву сједницу у Паризу, на којој су присуствовали Мук, Горкић и Чолаковић. Тада је одлучено да се Павловић примарно фокусира на издаваштво и растерети шпанских послова, а њима ће се даље позабавити Иван Крндељ и Горкић уз помоћ Чолаковића, који је добио задатак да мобилише емигрантски актив, „проведе план акције“ и организује картотеку. Мук је предложен за представника КПЈ при Интербригадама (RGASPI, 1937c), пошто је свакако планирано да у Шпанију стигне бродом пуним добровољаца.

Пратећи налоге, Тито је почетком јануара стигао у Југославију са двоstrukим задатком: да би окончао критичну ситуацију у појединим дијеловима партијске и скојевске организације – посебно у Словенији и у Загребу – а затим извршио потребне припреме за провођење операције транспорта. Поред неколико мањих савјетовања о партијским пословима, за провођење шпанског плана састао се у Загребу са Стеваном Лилићем Антоном, шефом „Централне технике“ КПЈ, који је био упућен у Сплит да би изгладио ситуацију насталу приликом Титовог претходног доласка. Према Лилићевом извјештају, Далматинци су, усљед неспоразума, „у почетку посумњали у Титуса“, што је довело до „недовољне сарадње“ између партије и човјека којег је Тито

одредио за операцију (RGASPI, 1937d). Ово се, наиме, односило на Чулића. Далматинском организацијом управљао је од априла 1936. у својству повјереника, а затим и секретара Покрајинског комитета, Хенрик Знидарчић (АЈ, 1937d). Он се касније питао откуд Титу људи као што су Чулић и Треурсић, пошто нису били дио ужег круга, због чега му је „све то скупа“ било „врло сумњиво“. Штавише, он је за Титов долазак сазнао сасвим случајно двије седмице касније. Око 23. јануара, Тито је позвао Знидарчића у Загреб, гдје га је, како каже, „добро изгрдио и онда погладио и о свему смо се добро договорили“ (Tito, 1982a, p. 51–52; АЈ, 1938a). Знидарчић му је том приликом објаснио да је Чулић погрешна личност за овај посао и да Титова веза с њим „није за партију никаква легитимација, него само може да побуди неповјерење“. Ово потврђује и активиста Ловро Боровчић Курир: „Сјећам се да је том приликом било примједби на то што се друг [Тито] из ЦК КПЈ, који је дошао у Сплит по задатку организације слања шпанских добровољаца, обратио [...] Чулићу (зубару) и Бепу Треурсићу, а мимоишао Покрајински комитет. С обзиром на то да је Чулић био, због извјесних разлога, неактиван, одлучено је да се Комитет у потпуности ангажује око те акције“ (Borovčić Kurir, 1971, p. 224). Титово објашњење је, међутим, било једноставно: Чулић је одабран управо да би се у случају пропасти акције избјегло хапшење руководећег кадра. Но, дозволио је могућност да се, у договору са Лилићем, Чулић смијени, али до тога није дошло јер је он већ започео врбовање (АЈ, 1937e; АЈ, 1938a).

Према Чулићевом сјећању, наводно је већ приликом Титове прве посјете договором њих двојице детаљно разрађен план акције, којим су одређена сабиралишта уз обалу, курирске везе, начини пребацивања као и план санирања штете у случају провале (Šitin, 1989, pp. 322–323). Међутим, ову тврдњу оспорава Знидарчић, који је објашњавао да су он и Лилић направили план за укрцавање. Тај план је укључио читав Покрајински комитет и појединцима је било наложено сакупљање људи са одређеног терена. Примарна мјеста врбовања била су Шибеник, Трогир, Сплит, Хвар, Омиш, Макарска, Сињ и Ливно, а тим људима придружили би се добровољци сакупљени на континенту преко Љубљане и Загреба. Извори нису сагласни око сваког детаља, али је извјесно да је цијело људство требало да буде у највећој тајности распоређено у неколико обалних тачака одакле би се на изнајмљеним моторним трабакулама одвезли до француског брода који би чекао у пролазу између Шолте и Брача, 15 километара јужно од Сплита. Мјеста укрцавања била су: Долац у Шибенику (вођа групе Марко Билаћ), јужна тачка Чиова код Трогира (Јосип Бепу Треурсић), Пољуд у Сплиту (Вјеко Марић), Строжанац под Мосором надомак Сплита (Ловре Боровчић Курир) и село Писак између Омиша и Макарске (Филип Чулић), док би се мања група Хварана пребацила директно са свог отока (Ćurin & Kujundžić, 1989, p. 348; АЈ, 1937e; Borovčić Kurir, 1971, p. 224; Vujošević, et. al., 1960, p. 129; АЈ, 1938a). По преузимању добровољаца, брод би се затим запутио према одређеној тачки на мору, 6 километара од мјеста

Чањ између Будве и Бара. Тамо би их чекали људи на исти начин сакупљени и организовани од стране Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, који је вршио тајно врвовање од Дубровника до Улциња и кроз унутрашњост, преко Подгорице, Цетиња и Никшића, па у мањем обиму све до Пећи (Јовановић, 1971, р. 214).

До почетка фебруара Тито је извјештавао Централни комитет да је акција у току. Док су у Љубљани и у Загребу очекивали да ће сакупити по 50 људи спремних за полазак, у међувремену су отишли појединци копненим путем према Паризу. Ипак, опште околности наметале су цијели низ проблема. Дешавала су се и хапшења и њему „пред носом“, па је извјештавао у Париз да је ситуација „сада врло шкакљива особито када се ради о кретању и становима“ (Tito, 1982a, pp. 51–52). У стегнутом полицијском обручу, активисти који су се ангажовали на овом послу жалиће се на низ проблема. Вушовић се једном приликом жалио због одлагања акције, кашњења курира, помијерања рокова и тежег непоштовања конспирације, напомињући да ће за евентуалну пропаст акције сносити одговорност Централни комитет, а не људи на терену (AJ, Vušović, p. 1–2). Слично њему, Знидарчић се жалио због недовољног познавања детаља општег плана, као и због чињенице да није предвиђена директна радио веза копна са бродом (AJ, 1939a; AJ, 1937e; Šitin, 1989, p. 327). Сентимент донекле преноси и сам Тито у писму од 6. фебруара којим пита: „Шта је са спортом? Овдје [ће] људи да побјесне од чекања на утакмицу. Нарочито су се Словенци на то спремили“ (Tito, 1982a, p. 54).

Завршивши први дио мисије у земљи, Рудин Фос је отишла у Беч, гдје је од Лилића сазнала за још једно одлагање, пошто преговори око изнајмљивања брода и даље нису били готови. Почетком фебруара стигла је у Париз, одакле је заједно са Горкићем и Муком отпутовала у Марсеј. Са њима је путовао и Антон Франовић, комуниста из Доброте код Котора, иначе проблематична веза Горкића са Далмацијом, који је био одређен да плови заједно са Муком (AJ, 1937d; AJ, 1939a). Иако је контакт за изнајмљивање брода добијен од КП Француске, а коначно склапање посла плаћено значајном сумом новца из касе КПЈ,² капетан се изгледа премишљао, па је било потребно да га Горкић и Мук додатно убјеђују и чaste поклонима и вечерама. Када је капетан коначно пристао, Југословени су имали на располагању „Корзику“ (La Corse), оронули, стари трговачки пароброд, носивости 663 тоне са 15 чланова посаде, на кога су могли смјестити чак 500 путника. Приликом плаћања утаначени су датуми за укрцавања: 28. фебруар и 1. март на далматинској и 2. и 3. март на црногорској обали. Уз двоструке дане за обје локације, одређено је да „Корзика“, чекајући на трабакуле, даје свјетлосне сигнале да је у квару, да се

² Не постоји јединствена тврдња о томе колико је ово коштало, а цифре француских франка крећу се од 200 до 700 хиљада (Šitin, 1989, p. 326; Batrićević, 1989, p. 264). Можда као најпоузданији податак можемо узети износ од 390 хиљада, који се наводи у оптужници против Адолфа Мука (AJ, 1937m).

обавља поправка и да помоћ није потребна. Рудин Фос је добила додатни новац и податке о укрцавању које је одмах понијела у земљу. Возом је стигла до Трста, одакле је 20. фебруара допловила до Сплита гдје се нашла са Лилићем и Знидарчићем, а затим аутобусом продужила у Дубровник гдје је три дана касније пронашла Вушовића. Након што је предала новац и све информације које је знала, вратила се у Сплит гдје је требало да се укључи у наставак акције. Знидарчић је скокнуо до Заграда да обавијести Тита о датуму за покрет (АЈ, 1939а; Rudin Fos, 1971, pp. 436–438; Šitin, 1989, p. 326; АОР, 1937а; АЈ, 1938а). У међувремену, брод је испловио из Марсеја и упутио се у корзиканску луку Ајачо.

Као што се види из плана, мрежа за ову акцију заузела је значајну површину, али је исто тако заобишла већи број организација. Са једне стране, узимајући Војводину као примјер, видимо да је и ту крајем 1936. дошло до низа провала, па је појединачним члановима остављено као могућност да се сами сналазе (Pualić, 1971, p. 301). Приморској мобилизацији одазвали су се тек појединци, као што је Бранко Црњански из Оџака у Бачкој, који ће сам стићи до Сплита (АВ, 1937а). Са друге стране, ова операција је укључила толики број људи због чега је тајност представљала посебан изазов. Данас нам је тешко разлучити да ли су и до које мјере учесници заиста прекршили правила конспирације. Милован Ђилас, црногорски комуниста на раду у Београду, свједочиће двије деценије касније да су неки чланови партије, сељаци из околине Колашина, ишли пјешке према Будви и говорили жандарима како „иду у Шпанију“ (Dedijer, 1980, pp. 237–238). Тито ће у каснијем, ретроспективном извјештају тврдити како се током састанка у Прагу посвађао са Горкићем, противећи се плану да Рудин Фос обавља јавну и широку популаризацију врвовања (Tito, 1982b, p. 76). Да је заиста постојао шири концепт рада потврђује нам и свједочење Вушовића, коме је Рудин Фос пренијела управо такве инструкције (АЈ, Vušović, p. 2). Но, да ли се Тито томе заиста успротивио, не можемо са сигурношћу знати. Његов извјештај је писан у вријеме када је било опортуно тада већ збаченог Горкића окривити за све пропусте. На сличном трагу, Рудин Фос је касније тврдила да је и Бергман ушао у неслагање са Горкићем, сматрајући да КПЈ није била у стању безбједно провести акцију оваквих размјера (Rudin Fos, 1971, p. 437). Ипак, Боровчић тврди да му је Знидарчић, који је преносио Титове наредбе, дао опрезнију инструкцију, по којој акција врвовања има да буде „не само партијска, већ [да] има широки карактер“, али да сам рад мора бити „потпуно конспиративан“. Детаљи су утањачени на линији са Грегорићем, са којим је директно комуницирао Станко Долшак. Грегорић је у међувремену у Сплит послао и Марка Орешковића Крнтију, дугогодишњег активисту са затворским стажом (Matković, 2012, pp. 277–278). Узимајући у обзир све доступне изворе, Тончи Шитин износи теорију да је у мимоходу дошло до промјене приступа: умјесто полулегалне мобилизације за коју се мислило да власти на њу неће одлучно реаговати,

након искустава Тита и Рудин Фос који су једва успијевали пронаћи јавке и контакте, руководство ипак затвара обруч (Šitin, 1989, pp. 324–325, 410). Док се план транспорта кристалисао, врбовање је сужено кроз тајне партијске канале. Уосталом, и сам Вушовић наглашава да је почетна идеја била таква „да то буде једна полулегална акција, да се да масовни карактер и да се упознају извесни напредни људи“. Међутим, како нико од некомуниста, без обзира на симпатије, није хтио радити на врбовању, ствар се убрзо свела на чланове партије, што је праћено и одговарајућом директивом (АЈ, Vušović, pp. 2, 7–8).

Данас не можемо јасно рећи да ли је дошло до пропуста због којих је ствар откривена унапријед, или је обим акције њу једноставно учинио исувише видљивом током завршног извођења. Доступни докази за сада упућују на комбиновану пропозицију: власти су око двије седмице унапријед имале општу назнаку о могућем укрцавању добровољаца, без познавања детаља, док је свему пресудила гломазност подухвата који је зависио од превеликог броја варијабилних ставки. Три године касније, у тешкој свађи са КПЈ, Живојин Павловић ће тврдити да је нетом пред провођење акције био приватном везом из земље упозорен да полиција зна за читаву ствар: „Одмах сам ставио до знања текст писма које сам добио из Београда. На седници истог [Политбироа] нико није хтео да схвати сву озбиљност ове опомене. Напротив, један од чланова изјавио је да сам ја ‘паничар’ и да без обзира на све то треба продужити ову акцију. То није био ни Горкић, ни Мук, већ један од оних који данас оптужују Горкића као јединог кривца“ (Gavrilović, 2008, p. 208).³ Истина, Павловић јесте присуствовао сједници Политбироа од 24. фебруара, заједно са Горкићем, Крндељем, Чолаковићем и Албертом Хлебецом Жеромом, којима је поднио извјештај о раду администрације и „Емигрантске библиотеке“, за које је био задужен (АЈ, 1937f; Gavrilović, 2001, pp. 97–98). Иако не постоји никаква потврда његове тврдње, остали докази дозвољавају да је била могућа. Према Знидарчићевом извјештају, наводно је Вушовић већ у јануару начуо да „власти знају да се у Француској организира неки транспорт добровољаца из Југославије“, што је саопштио приликом првог доласка у Сплит (АЈ, 1938а). Наравно, гласине нису докази, па је у литератури дуго времена доминирао утисак како у документацији полицијских и управних органа о броду „Корзика“ није пронађен нити један запис до тренутка када је ухваћен (Јовановић, 1971, p. 216). Ипак, постоје извори који указују на то да су власти бар неколико дана унапријед сазнале да ће се одиграти акција те врсте. Према „Билтену“ Одјељења за државну заштиту, благовремено је стигло обавјештење „да би се извесна група добровољаца са подручја Зетске и Приморске бановине имала илегално отпремити једним

³ Павловићеви читаоци обично помисле да се овдје ради о Титу, иако он уопште није долазио у Париз током припрема акције „Корзика“. Намјерно или случајно, приређивач Слободан Гавриловић је одлучио да не нагласи ову чињеницу. Штавише, он тврди управо супротно, да поменута особа „може бити“ Тито, или пак Иво Марић (Gavrilović, 2008, p. 238), који такође није боравио у Паризу у овом периоду (Čolaković, 1972, pp. 122–124).

страним бродом за Шпанију“ (АОР, 1937b, р. 4).

За читаву причу кључна су два извора. Први је извјештај бана Приморске бановине о мјерама предузетим приликом заустављања акције.⁴ Према овом документу, власти нису рачунале са масовним пребацавањем добровољаца морем, очекујући покушаје већег транспорта копном, преко Заграда, због чега нису благовремено предузете мјере морске блокаде. Ипак, државне службе су већ до 27. фебруара биле сигурне да ће се десити управо оно што донедавно нису ни очекивали: укрцавање добровољаца на један страни брод у близини Сплита. Тада је почела потрага за државним бродом који би се ставио у функцију блокирања транспорта. Банска управа је у посљедњи тренутак набавила угаљ за „Опленац“, пароброд сплитске испоставе финансијске полиције, који је стављен у погон тек 2. марта. Остали бродови, они у посједу Дирекције поморског саобраћаја, били су у квару, док је Команда ратне морнарице у Дивуљама била у прилици издвојити један моторни брод. Тек 1. марта отпочело је морнаричко извиђање са копнених станица и уз помоћ једног хидроавиона. Стога не чуди ни опаска бана Јосипа Јаблановића како је ова акција „у задњи час спречена“ (Šitin, 1989, pp. 340–341). Други кључан документ је извјештај Команде мјеста у Будви, која ће на читаву ствар ставити тачку. Према овом документу, Команда жандармерије за Боку Которску издала је 17. фебруара повјерљив извјештај којим упозорава како „извесна лица врбују добровољце из Црне Горе за комунистичку владу у Шпанији који се имају укрцати на једну француску лађу на морској пучини у међупростору Будве и Улциња“, гдје би добровољци стигли са договореног мјеста на обали помоћу моторне трабакуле (АОР, 1937a). Другим ријечима, власти нису знале све детаље, али су сазнале довољно да би могле препознати ситуацију и – уколико их околности послуже – на вријеме реаговати.

Поткрај фебруара, након два мјесеца припрема, цјелокупни људски механизам коначно је стављен у погон (АОР, 1962; Borovčić Kurir, 1971, р. 224). Окупљање на средњем Јадрану повукло је неколико група из унутрашњости које су у Загребу смјештене на воз за Сплит. Мјесни комитет у Сиску упутио је пет људи (Vujošević, et. al., 1960, р. 131). Осам људи из Ливна на челу са Војином Зиројевићем казали су својима да иду у шверц. Дуван кога су понијели успут им је заплијенила финансијска полиција, али су они свеједно стигли до обале (Vrdoljak & Konta, 1971, pp. 229–230). Иван Мраковичић, радник ресторана у Загребу и синдикални повјереник, стављен је у „тројку“ за пут на море. Било им је наложено да путују без јављања икоме а да у возу међу собом не комуницирају. Како је касније сазнао, у истом транспорту било је мноштво младића који су путовали на исту дестинацију (Mrakovčić, 1971, р. 450). Словеначку групу од око петнаест људи на челу са Станетом Бобнармом

⁴ Пошто Тончи Шитин у свом тексту наводи да је користио ауторску фотокопију документа, о његовом садржају зависимо искључиво од ауторске интерпретације и дјелимичног цитирања.

отпремила је Пепца Кардељ. Све људе који су се запутили у Сплит дочекала је спремна мрежа активиста. Словенце је на станици сачекао Славко Жида-нек који их је одмах повео према локацији за укрцавање, на којој ће чекати Боровчић са групом из Загреба и других мјеста (Kardelj, 1971, pp. 298–299; Bobnar, 1960, pp. 80–83; Jeriha, 1971, pp. 7–16; Šitin, 1989, p. 329). Неки од људи из унутрашњости су дошли дан раније, а згодна околност за окупљање и пролазак већег броја људи кроз град била је фудбалска утакмица „Бате“ и „Сплита“. Путници у Шпанију били су спремни да се представе као навијачи „Бате“, за случај да их легитимише полиција, која је иначе била заузета мотрењем на синдикалну игранку која се у граду одржавала у исто вријеме. Док је Сплит „врвио од састанака и приредби“, партијски активисти су несметано прихватили, смјештали, окупљали и проводили своје госте. Цјелокупном операцијом за тај дио обале водио је Знидрачић, док је Боровчић био задужен за организацију ствари у Сплиту. Како је најтежи а кључни задатак било изнајмљивање моторних трабакула, том је послу посвећено највише времена. Два дана пред полазак чинило се да је све спремно. „Корзика“ је већ испловила из Ајачија, гдје је направила паузу, па су вође група добиле коначне инструкције (Borovčić Kurir, 1971, pp. 225–226; AJ, 1937e; Ćurin & Kujundžić, 1989, pp. 347–348; Matković, 2012, pp. 278–279).

Не можемо са сигурношћу знати колики се број добровољаца упутио на зборна мјеста, али се чини, по свему судећи, да је његов распон између 180 и 200 људи. Прва група која се отиснула на море ту недјељу, 28. фебруара, сачињена је од педесетак Шибенчана на челу са Марком Билаћем. Када су кренули, задувао је страховито јак југо, који их је приморао да се искрцају у Гребаштици код Примоштена. Наставили су пјешке према Сплиту али их је код села Марине похватила полиција. Представљајући се као навијачи, убрзо су пуштени. Чулић, који је био задужен за укрцавање неколико мањих група Макарана, Омишана, Сињана и Ливњана у Писаку, показао се недорастао задатку. Осим што је упао у апатију па га се морало лагати да ће по њих заправо доћи француски војни брод, испоставило се да није пронашао чамац за укрцавање. Рудин Фос, умјесто да иде у Црну Гору, пристала је да надгледа Чулића. Дан пред полазак, за његову је групу пронађен нови трабакулаш у Макарској, с тим да је неко морао отићи по њега и навијачи до мјеста укрцавања. Но, када је у недјељу задувао југо, Чулић је отказао и са Марленом отишао за Сплит, оставивши раштркане групе без информација и веза. Они који били присутни приликом отказивања, протестовали су и тражили да их се упути на друге барке. Истог дана, због југа нису могли запловити ни Трогирани са Чиова предвођени Треурсићем, нити двије веће групе у Сплиту под Вјеком Марићем и Боровчићем, које су се ка назначеним мјестима запутиле иза 20 часова.

Сутрадан, 1. марта, када се вријеме тек мало поправило, испоставило се да Треурсић нема брода. Група Солињана која се првог дана окупила на Чиову

и чекала сатима по олуји, током ноћи се сакрила по трогирским црквама. Када су кренули према станици за Солин, појавила се жандармерија која је на њих отворила ватру, на шта су они одговорили каменицама, продуживши пругом пјешке (АЈ, Grubišić). Марићу, који је био задужен за испловљавање са Пољуда, власник трабакуле је другог дана отказао. Док је полиција започела привођења сумњивих лица по граду, Марић се са својом групом и придодшним Треурсићем упутио према Строжанцу да би се прикључили Боровчићевој групи Сплићана, Солићана и континенталаца. Неки од њих су провели олујну ноћ под отвореним небом испод Мосора. Знидарчић свједочи да је због оваквог развоја догађаја и самог Боровчића у овом тренутку савладала апатија.

Пред окупљање на Строжанцу, наступило је дуже убјеђивање са власником бродице „Морска звизда“ из Јесеница, током којег је Боровчић потеглао и пиштољ. Укрцавање се због и даље јаког југа морало обавити 10 километара јужније, гдје се на трабакулу једва смјестило свих 156 пребројаних путника. Под Треурсићевом командом, препуна бродница је кренула око 22 часа и стигла на одредиште око 1 иза поноћи. Како се испоставило, „Корзика“ је прву ноћ због олује била усидрена код Старог Града на Хвару, да би другу ноћ чекала на договореном мјесту управо до 22 часа увече, а затим продужила на југ (Tito, 1982a, pp. 87–89). Након неколико сати чекања на немирном мору, трабакула је зором искрцала људе у Ували маслина на Брачу. Група се притајила и поставила страже, док су Треурсић и власник барке отишли у Сплит да би пронашли Знидарчића, који ће им дати налог да откажу акцију. Око подне, на групу је набасао пастир и обећао да их неће одати, међутим, око 15 часова појавила се већа група полицајаца и жандармерије у стрељачком строју, док се надомак обале указао брод „Опленац“. Прије него што је група у колони укрцана на полицијски пароброд, дата јој је сасвим јасна команда: „Ви сте опкољени са копна и са мора. Знамо све о вама и на најмањи покушај отпора ми ћемо вас све побити, проклети комунистички пси“ (АЈ, 1938a; АЈ, 1939a; АЈ, 1937e; Mrakovčić, 1971, pp. 450–452; Borovčić Kurir, 1971, pp. 224–227; АЈ, Bobnar; Ćurin & Kujundžić, 1989, pp. 347–348; Šitin, 1989, pp. 327–329; Vujošević, et. al., 1960, pp. 125–135; Matković, 2012, pp. 279–281).

Не знајући за драму која се одвијала у Далмацији, црногорски комунисти су своје задатке проводили према планираној динамици. Цјелокупном операцијом у том дијелу земље руководио је Блажо Јовановић, секретар Покрајинског комитета, док се оперативни рад одвијао преко локалних комитета. Наводно се пријавио толики број људи да су многи били одбијени. Никола Ђурановић, активиста из Вирпазара у чијој су кући одржавани састанци током припрема, сјећао се како је једва добио сагласност да и он иде. Сама операција текла је преко пункта у Подгорици, којим су руководили Владо Божовић, Андрија Мугоша и Периша Вујошевић. Онима који су одабрани за пут у Шпанију речено је да понесу одговарајући опрему, нешто сухе хране и

да се не јављају својима пред полазак. Било је обавезно да се строго поштује конспирација. Путници су сврстани у групе са вођама и замјеницима. Сви су се окупуљали у Љешкопољу, затим возили до Црмнице аутима седморице чланова партије, одакле су их локални активисти водили пјешке преко Пресјеке а затим спуштали у маслинову увалу надомак плаже код Чања (Јовановић, 1971, pp. 214–215; Мугоша, 1971, pp. 218–219; Батрићевић, 1989, p. 253; АЈ, Вишовић, p. 14–16; АОР, 1962). Ту је требало да се сакрију и да чекају барку за транспорт.

На зборном мјесту окупило се током 2. марта око 200 добровољаца, већином из Подгорице, Цетиња, Никшића и Бара. Пошто се ни брод, нити унапријед плаћена трабакула нису појавили, одлучено је, у складу са планом, да се ту проведе ноћ. Неки су се смјестили у рибарским колибама. Када се ујутро појавио власник једне колибе, проблем је ријешен тако што су га путници задржали и обећали да ће му платити дневницу. Међутим, како је неким погрешно речено да не носе превише намирница јер ће их свакако добити на броду, изгладњели појединци су се у мањој групи, супротно јасним инструкцијама, запутили у село Мишиће да се снабдију храном. Ту су их примијетили жандари, који су позвали појачање да би могли извидити ситуацију на обали (АОР, 1959; Јовановић, 1971, pp. 221–223; Јовановић, 1971, p. 215; АОР, 1962).

Шта се у то вријеме дешавало са главним актерима? Што се тиче Мука и брода „Корзике“, њих је поново узнемирила олуја, због које су у ноћи 2. на 3. март били приморани привремено усидрити се код Будве (Тито, 1982а, pp. 87–89). Након фијаска са Чулићем, Марлена се у Сплиту уз Лилићеву сагласност укрцала на путнички брод за Котор, одакле је ујутро 3. марта продушила аутобусом за Петровац. Тамо је ухватила везу и добила цедуљу са најновијим информацијама коју је тог јутра из пристаништа упутио Мук (Rudin Fos, 1971, p. 441; АЈ, 1939а). Сам Вушовић, који се претходног дана спуштао са путницима из Црмнице, примијетио је како на обали нема ниједног очекиваног пловила. Ујутро се запутио у Петровац да пронађе власника моторне броднице, који му је саопштио да није испловио зато што се „Корзика“ ноћас задржала код Будве. Да би распетљао ситуацију, Вушовић је стигао у град око 11 часова, гдје убрзо сазнаје како је брод испловио сат времена раније. Тада је купио још намирница, утрпао их на бродницу и запутио се назад према Чању (АЈ, Вишовић, pp. 15–17). Док се све ово одвијало, војни командант мјеста у Будви обратио је пажњу на посве чудне информације које су га сустигле у послеподневним часовима, дакле, током самог расплета акције:

Дана 3. ов[ог] месеца [марта] око 17 часова лучки капетан у Будви г[осподин] Морети који лежи болестан [...] замолио ме је [...] да га посетим одмах [...] Приликом ове посете г[осподин] Морети ме је известио да се источно од острвцета Св. Николе у непосредној близини Будванског пристаништа налази усидрен француски пародброд 'Ла Корз', носивости 663 тона припадност луке Марсељ са посадом од 15 људи. Да је поменути пародброд старијег типа и у врло напуштеном и прљавом стању, празан, али са прилично животних намирница које би биле и сувише [велике] за овако малу посаду и овај пут. Да пародброд

плови из Ајачија са острва Корзике правцем Сплит наводно ради утовара цемента: имао је исправне и уредне путне исправе, а да се је у близини Будве задржао усљед невремена на мору и извесног квара на машини и пумпи. До ових података дошло се је преко једног органа лучке капетаније који је био на броду по званичној дужности.

Командант је одмах потом упознат са повјерљивим извјештајем среских власти које су обавијештене о могућности да један страни брод са обале утовари оружје и муницију намијењену за „црвене“. Убрзо затим, показан му је и већ поменути распис жандармерије по коме ће један француски брод покупити добровољце са црногорске обале. Команда је у међувремену добила неколико додатних информација, наиме, како је у неколико мјеста пријављен нестанак већег броја омладинаца, како је у Чању примијењена већа група људи, како је локално непознат младић у Будви купио 100 килограма хљеба и утоварио на једну трабакулу, а да се у аутобусу Зетске пловидбе возила једна странкиња која се распитивала о боравку у оближњем Петровцу, да би се затим изгубила у мјесту. Коначно, предвече је телефоном са Цетиња јављено како је за француским паробродом расписана потрага из Сплита. Све ово било је довољно да отклони сумњу у то да се пред њима налази тражени брод (АОР, 1937а).

Док су власти повезале конце и тражиле адекватно средство за потјеру, брод је полако подигао сидро и запловио према Петровцу. Иако је успјешно обезбиједио обалу координацијом са органима реда, командант није могао пронаћи начин да сустигне „Корзику“. Тек иза 21 часа један наредник га је обавијестио како је у патроли код Лучке капетаније опазио три официра ратне морнарице. Дошавши до њих, командант је препознао сретну околност: у том тренутку у пристаниште су упловљавале четири торпиљерке које су из Тивта тога дана упућене у вјежбу (АОР, 1937а). Машиниста који је служио на једној од ових торпиљерки, свједочио је касније како су били изненађени брзом појавом главног официра и наређењем да се припреми бојева муниција. Када се укрцао вод војника, торпиљерке су испловиле, да би око поноћи сустигле „Корзику“ надомак Петровца, у газу према међународним водама. Брод је пред зору 4. марта спроведен у Зеленику (Stanišić, 1971, pp. 233–234). У првом покушају претреса, капетан „Корзике“ је наводно извукао пиштољ и тражио да се брод прегледа у присуству француског конзуларног представника (RGASPI, 1937е). Пошто је тај захтјев испоштован (Batrićević, 1989, pp. 254–255), приликом претреса пронађени су и ухапшени Мук и Франовић. Иако је за то постојала могућност, они су одбили да се крију. Наравно, Мук је већ био познат полицији, која је од загребачке провале у јесен 1936. знала да је он члан Централног комитета (АВН, 1936б; АОР, 1936а). Штавише, и сам Горкић је знао да полиција зна за Мука и да се шаљу окружнице са његовом фотографијом (АЈ, 1937г). Док су га изводили из брода, Мук је окупљене поздрављао подигнутом песницом и клицао Шпанији (Čolaković, 1972, p. 51).

Ситуација на обали распетљала се већ током претходног дана. Никола Ђурковић, предсједник Општине Рисан, легализовани комуниста који је на линији са Вушовићем вршио врбовање на потезу од Дубровника до Будве, схватајући на вријеме да је операција пропала, завратио је кућама неколико десетина својих људи, чиме су били поштеђени хапшења (Batrićević, 1989, p. 254). Независно од хватања брода, добровољце у Чању открила је жандармерија. Видјевши их како се приближавају, један број окупљених отишао им је у сусрет, остављајући могућност илегалцима да побјегну у супротном правцу. Пошто је жандармеријски вод био релативно мален а неки међу путницима нису крили да су наоружани, група на обали је игнорисала жандаре и чекала требакулу. Но, када је власник броднице, приближавајући се обали, видио жандармерију, окренуо се у супротном правцу и Вушовића искрцао у оближњој ували. Са групом илегалаца Вушовић се запутио у Црмницу, гдје ће сазнати да је пала и „Њемица“, односно Рудин Фос. Када су власти завршиле чешљање терена, похапшено је преко стотину људи који су у колонама спроведени до затвора у Бару. Тамо су пјевали и примали храну од народа који се окупљао испред зграде. Рудин Фос, ухапшена на стази према Чању, са полицајцима је говорила на њемачком, представљајући се као докторица на службеном путу. У једном тренутку, њу су одвојили и стрпали у марицу која је упућена за Котор. На њено изненађење, у марици је са групом младића био и Вушовић, који је ухапшен у готово филмској завршници ове епизоде: открили су га у Бару док се са Црмничанима припремао да Марлену ослободи из затвора (АЈ, Vušović, p. 19–22; АЈ, 1939а; Batrićević, 1989, pp. 253–255; Mugoša, 1971, p. 220; АОР, 1962; Ivanović, 1971, p. 223).

Слична је судбина задесила похапшене у другим дијеловима земље. Са великом групом ухваћених на Брачу, „Опленац“ се дуго задржао на мору, да би их тек касно у ноћи 2. марта искрцао у халу сплитске царинарнице. Ово је учињено због очекиваног притиска грађана, који ће се и у касним сатима окупљати испред складишта, доносити храну и протестовати, након чега су притвореници распоређени у друге затворске јединице. Током наредних двије седмице, већина приведених је пуштена, али су многи спровођени у матичне полицијске управе. Загрепчани су пребачени у свој град, гдје их полиција наставља ислеђивати и тући, да би неколико појединаца, након мјесец дана одлежавања, рјешењем било протјерано у родна мјеста. Троје Ливњака ухапшени су при повратку кући, након чега им је изречена судска забрана доласка у Сплит на пет година. Ухапшена је и Пепца Кардељ, која није ништа признала. Слично су се држали готово сви други учесници акције. Пошто нове казнене одредбе још нису биле ступиле на снагу, они су углавном признавали да се јесу запутили у Шпанију, али су се око детаља о врбовању и транспорту правили невјешти (HDA, 1937c). На основу свједочења једног Брчака, локалној полицији се чак привиђало да је „главну реч“ водио Владимир Ћопић (ABH, 1937c). Уз Боровчића, који је инспекторима

причао унапријед припремљену причу о њему непознатом човјеку који га је врбовао („чак сам га и описао“), ухапшено је шест осумњичених за организацију транспорта. Након шест недјеља истражног поступка сви су пуштени усљед недостатка доказа. Марка Орешковића Крнтију сплитска полиција није уопште препознала као лице с потјернице. Док су загребачке колеге послале упит, Сплићани су га већ били обрадили и пустили (Ćurin & Kujundžić, 1989, 349; Vrdoljak & Konta, 1971, p. 230; Mrakovčić, 1971, p. 451; Kardelj, 1971, p. 299; Borovčić Kurir, 1971, pp. 224, 228; Orešković Krontija, 1976, pp. 194–195; Šitin, 1989, p. 330; Prevc, 1971, p. 514; Jeriha, 1971, pp. 16–27; Matković, 2012, p. 281).

Тита је вијест о пропасти акције затекла у Загреду. Први утисак о могућим проблемима изазвао је новински чланак од 1. марта о томе како је „код Шибеника бура провалила једну хридину“ у којој је било педесет младића „који су намјеравали отићи у Алжир“. Два јутра касније, у књижару „Нова књига“, сједиште загребачког пункта, бануо је Стево Рукавина, вођа групице из Сиска, који се из Сплита вратио након прве ноћи. Ту је затекао Грегорића и Тита, који су га „зачуђено погледали“ када се указао. Преко пута, у излогу „Новости“, појавила се сензационална вијест како је у Далмацији похапшено око 200 људи који су хтјели у иностранство, а наводно их је чекао један страни брод код отока Виса. Тито је 4. марта послао писмо Централном комитету којим је пренио најновије вијести, уз напомену да је из Словеније у експедицију било упућено „100 прворазредних играча“,⁵ али да су се „неки брзо вратили“ и причали „невјероватне ствари о збрци“ у Сплиту (Tito, 1982a, p. 55; Vujkošević, et. al., 1960, p. 131). Наредни извјештај послао је 8. марта, одмах након што је од Лилића добио вијест „о коначном фијаску“, на основу чега је извукао три разлога за неуспјех: „далматинска бирократија, алкавост, а и издаја су посриједи“. Одмах је предузео одговарајуће мјере да би заинтересовао утицајне, а њима наклоњене личности, чиме би се читавој акцији дало некомунистичко и антифашистичко обиљежје. Лилићу је наложио „да се губи оданде чим прије“, а затим се и сам, након састанка са Знидарчићем и добијања новог фалсификованог пасоша, смјестио на воз и преко Италије упутио за Француску (Tito, 1982a, pp. 56–57, 74–75, 270).

Изгледа да је прве информације од Знидарчића 12. марта у Париз донио Боро Леонтић, симпатизер КПЈ, који је допутовао легално (Šitin, 1989, p. 333). Горкић је 14. марта извијестио Москву да је акција пропала и прослиједио је извјештаје Лилића и Тита. Напоменуо је да се то десило „једино ради тога што је на дан кретања дувао јак вјетар југо који већ годинама није био тако јак као те ноћи“. Истина, надао је, „било је и погрешака, али и поред погрешака акција би успјела, да није било буре те прве ноћи“. Закључком је покушао указати на позитивно исходиште:

⁵ Ова бројка је вишеструко увећана, али се можда ради о забуну. Укупан број упућених преко Љубљане и Загреба био је мањи од 40 људи.

Акција није успјела, али је цијела акција ипак један велики плус за нас. У неким селима јавила се четвртина или трећина свију одраслих мушкараца. Сва је јавност за ту ствар. 250 ухапшених у Сплиту пјевали су цио дан, а свијет им је доносио вина и наранџе. Парт[ијских] провала није било. Сплитска [партијска] организација послѣје провале издала је летак упућен 'поштованом грађанству' у коме у нар[одно]фрон[товском] духу објашњава цијелу ствар.

Наслућујући подигнуте обрве међународних шефова, Горкић је апеловао на другове да ствар представе као дугорочни успјех, надајући се дозволи за реванш:

Немојте да спуштате носове код информисања о овој ствари. Ми смо покушали да изведемо једну ствар, коју до сада нико није извео. Ствар није успјела, али то је био стицај околности (бура итд.). Иначе – све говори за то да би ствар успјела. Људи су били на 90% квалификовани у војном погледу. Искрцати су се требали већ формирану јединицу са командирима и комесарима. Ако нам Д[и]м[итрије] Зах[аријевич Мануиљски] даде дозволу преузимамо на себе да ту акцију поново изведемо у року од мјесец дана. Људи из земље то траже. Реакција је оваква: овај пут није успјела, али ће други пут. Власти настоје заташкати ту ствар,⁶ јер је мобилизација у пуном смислу ријечи била масовна. Ми разумије се водимо истрагу, нема ли других разлога неуспјеха осим буре. (RGASPI, 1937e)

Када је Тито 25. марта коначно стигао у Париз, информације које је донио о раду на политичким и организационим питањима заиста су давале повода за оптимизам: одржани су важни састанци у Љубљани, Загребу и Београду, сређене су прилике у партијским и скојевским организацијама, комунисти су преузимали руководства у синдикатима, а сама провала над „Корзиком“ није указивала на дубљи полицијски продор у партију. Истина, Мук и Рудин Фос допали су затвора, али су за њих одмах ангажовани адвокати и покренута је кампања за амнестију (RGASPI, 1937f; RGASPI, 1937g; Tito, 1982a, pp. 58–75). Почетком априла у Београду су дијељени леци под насловом „Спасимо живот Адолфу Муку!“ уз потписе студентске омладине радикала и опозиционих странака (АВН, 1937d; АОР, 1937c). Поврх тога, француски посланик је протествовао властима због полицијске акције над „Корзиком“, што је изазвало непријатан утисак у већ поквареним односима Београда и Париза (Аврамовски, 1986, p. 550). За судбину Рудин Фос, која је тобоже допутовала да би купила некретнину и отворила дјечје одмаралиште, интересовала се Међународна женска лига за мир, упутивши протесте локалним и централним властима и југословенској мисији у Берну (АОР, 1937d; АОР, Regesta, p. I–13). Уз кампању и протесте, изгледало је као да ће се из свега извући морална и пропагандна побједа, док се одзив људства врбовању за рат сматрао великим ударцем за режим.

Ипак, постепено слијегање информација појачавало је утиске да ситуација

⁶ Заиста, прорежимски листови нису извјештавали о овим догађајима.

није сасвим сјајна. Убрзо се сазнало да је „ради шпанских ствари“ ухапшен и већ поменути Ненад Поповић, веза Покрајинског комитета Србије са централом, иначе премијеров рођак, запослен у Централном пресбироу и редакцији „Времена“ (RGASPI, 1937h; Tito, 1982a, p. 309). Политбиро је на сједници од 3. априла именовao Тита и Горкића да испитају сав материјал о експедицији и поднесу извјештај (Tito, 1982a, p. 178; AJ, 1937h), што су они учинили у року од двије седмице. Њихов се извјештај углавном базира на очигледно штурим материјалима, изјавама другог реда те на основу свједочења једног „одговорног руководиоца брода“, што се вјероватно односи на француског капетана. Наиме, Горкић је претходно јавио у Москву како ће о пропасти експедиције знати више „кад се поврати човјек којег смо доље послали“, што је вјероватно Лилић, „кад се поврати капетан брода (очекујем га ових дана) и кад дође Титус“, односно Тито (RGASPI, 1937f).⁷

Сам извјештај, написан средином априла, почиње констатацијом да је „транспорт био углавном добро организован и да је био изводљив“, а да експедиција није успјела из три разлога: због лошег времена, због низа грешки Мука и локалних руководиоца, те због „недовољне будности у односу на италијанску шпијунажу“. Заправо понављајући Лилићеву теорију,⁸ посљедња ставка била је најдетаљније разрађена у низу хипотеза о могућим пропустима: од развијеног италијанског надзора у Марсеју и у југословенском пограничном подручју, преко чињенице да су неки чланови посаде били Италијани и можда у фашистичкој служби, до тога да се Мук наводно држао неконспиративно током боравка у Ајачију, причајући о експедицији за вечером пред непознатим људима. Муку је стављено у кривицу и то што је у Будви сишао с брода, дао непознатом рибару цедуљу са поруком за друга у Петровцу, који се за четири сата успио вратити са писаним одговором, сустижући брод који је већ испловио. Није наодмет, каже се у извјештају, да је овај рибар прво показао поруку полицији, која му је обезбиједила превоз и затим га сачекала да покаже и одговор.⁹ Што се тиче Далматинаца, њима је узето као гријех то што су каснили са другим покушајем укрцавања, када су смјештали већи број људи на једину преосталу барку, због чега су испловили прекасно. Да су се укрцали на вријеме, Горкић и Тито резонују, брод се не би задржавао у црногорском приобаљу нити би улазио у будванску луку. Коначно, као посебан пропуст узета је чињеница да су Мук и Франовић путовали без папира, које су били дужни обезбиједити француски другови, па с тим у вези „треба констатовати и Сомерову [Горкићеву] грешку“ (Tito, 1982a, pp. 87–89).

Извјештај је прихваћен „с примједбама“ на сједници Политбироа 16.

⁷ Приређивачи Титових *Сабрних дјела* сматрају да је „одговорни руководиоца транспорта на броду“ Мук, што нема никакву логичку основу, јер Мук није никако могао давати *ex post facto* информације (Tito, 1982a, pp. 87, 175, 235).

⁸ Лилић у свом првом извјештају с почетка марта тврди да је италијанска шпијунажа у пограничном подручју била главни фактор провале (Tito, 1982a, p. 226).

⁹ Судећи по садржају доступне грађе, ово се није десило.

априла и послан у Москву (Tito, 1982a, p. 179). Суштински гледано, његова основна порука није била нетачна: акција је била солидно планирана али су током реализације чињене грешке, како од стране руководства, тако и од људи на терену. Главни контрааргумент даће Знидарчић каснијим извјештајем којим је тврдио да је читава ствар лоше постављена. У накнадној памети, сматрао је да би било боље да је купљен један брод од 350 тона под енглеском заставом, којим се могло „постепено и редовито вршити транс-портовање“ (AJ, 1937e). Што се тиче хипотеза о италијанској или некој другој шпијунажи, оне остају под знаком питања. Уз неколико гласина о наводним сазнањима унапријед (Šitin, 1989, p. 336), из доступних докумената је видљиво да власти нису знале који конкретно француски брод би требало да траже, нити су знале детаље о акцији, што указује на релативно мањи обим информација, које су вјероватно измакле конспирацији током врбовања на терену. Пред коначно хватање брода, власти су такорећи набасале на њега током инспекције по службеној дужности у срећним околностима олује и квара. Најуреним и похапшеним активистима сигурно је изгледало како је реакција била одлучна и благовремена, што је оставило утисак успјешног обавјештајног рада, али они нису знали оно што ми знамо данас, наиме, да се на другој страни одвијала својеврсна комедија. Јер, како другачије описати сцене у којима бан у Сплиту викендом набавља угаљ за пароброд који заправо и не хвата главну мету, него то чини, сасвим случајно, командант мјеста у Будви, након што му лучки капетан саопштава вијест из кревета, а он, на срећу, у посљедњем тренутку затиче приправну морнарицу, која је ту случајно пристигла на вјежбу? И док је бан Јабланић, извлачећи поуке, покушао вишим инстанцама указати на катастрофално стање у систему (Šitin, 1989, pp. 340–341), они који су радили на супротној страни, упркос хапшењима и провалама, стекли су непроцјењиво искуство једне масовне акције. Рад на тајном сакупљању и пребацивању више десетина људи, темпирање покрета, разматрање резервних опција, санирање провала и групна конспирација, били су незамјењив тренинг за оно што ће наступити само неколико година касније.

Настављајући редовне активности, Горкић је поткрај априла апеловао у Москву „да се поведе што јача међународна акција у корист“ Мука, Франовића и Рудин Фос, иза којих је, како се дознало у међувремену, полиција ухапсила већи број појединаца. Тих дана, генерални секретар је такође начуо да су се у притвору слабо држали Милош Требињац, који је под притиском наводно теретио Рудин Фос, као и Франовић, који је одао Знидарчића (RGASPI, 1937i; RGASPI, 1937j; Tito, 1982, p. 175), уз још три члана Покрајинског комитета за Далмацију и дванаест активиста КПЈ. На основу Франовићевог исказа, који је признао да је био партијски инструктор за Далмацију и да је учествовао у организацији покрајинске конференције, против ове групе сплитска полиција је 14. маја поднијела кривичну пријаву. Иако ће група бити ослобођена усљед

недостатка доказа (DAST, 1937a; Ćurin & Kuĵundžić, 1989, p. 350; AJ, 1937d; AJ, 1938a), органи реда сакупили су значајан сет информација о раду, структури и људству КПЈ. И заправо, не повезујући конце између учесталих хапшења, Мукови другови из руководства и даље нису схватили да је управо он, као бивши члан Политбироа, који је о партији и њеним кадровима знао више него било који други притвореник, пред полицијом потпуно поклекнуо, одајући себе и своје саборце као нико до тада.

Посљедице хватања „Корзике“ и Адолфа Мука

Оштар талас репресије који је наступио у Совјетском Савезу од августа 1936. давао је позадински контекст активностима које је тада проводило руководство КПЈ. Након суђења групи Радек–Пјатаков и хапшења Бухарина почетком 1937, ситуација у Москви се погоршавала. Тамошња емигрантска заједница Југословена, већ политички подијељена, тонула је силазном спиралом међусобних оптуживања. Горкићеви људи су свјесно збијали редове, посматрајући, испрве, дисциплинске истраге о већ скрајнутим кадровима, махом њиховим противницима (Gužvića, 2020, pp. 67–69). Горкић је поткрај маја од Гржетића тражио да му јави „кога је од наших људи појела магла“ (RGASPI, 1937k). Међутим, под лупу је дошао и сам Флајшер, али не због политике, него због сопствених, људских недостатака, који су резултовали дисциплинским мјерама (Chase, 2002, pp. 236–237), што је посредно утицало и на Горкићев положај и статус. Ситуација је додатно погоршана образлагањем неуспјеха операције „Корзика“. Извјештај Тита и Горкића о експедицији, који је стигао у Коминтерну крајем априла (RGASPI, 1937l), није био од превелике помоћи. Прича о фијаску је добро дошла злонамјерним тумачима. Назнака кривнице уперене према генералном секретару видљива је из чињенице да је трач стигао чак и до Шварцмана, односно Гојка Самарџића, искљученог партијца на раду у зауралској провинцији, који је „у вези са [Муковом] експедицијом [тим поводом] по Свердловску околу причао са једном злурадошћу“ да се „Сомеру добро не пише“ (RGASPI, 1937i).

Најгоре од свега тек је требало да исплива. Након масовних хапшења у Црној Гори, Браина Рудин Фос је спроведена у злогласну Главњачу, истражни затвор београдске полиције. Није помогло ни то што је жена, а још мање њено упорно инсистирање да је докторка која је дошла послом. Брутално су је тукли и мучили. Тукао ју је и шеф полиције, Драги Јовановић, који је питао за Муков брод и тражио да каже познаје ли Горкића и када је била у Москви. Ословљавао је као „Марлену Бергман“ и пријетио да ће је изручити Њемачкој. Знали су све: када је стигла, колико је пара донијела и шта је тачно радила. Својим каснијим извјештајима она описује како су је везану суочили са Муком. На њено тотално запрепаштење, Мук ју је такође освојио њеним конспиративним именом, и рекао је да је све признао, ставивши на папир 70 страница компромитујућег материјала. Није се дала: викала је да не познаје

тог човјека и да је љекарка из Риге, страна држављанка, која захтјева да је пусте. Изолована у самици, на слами, са једним очајним оброком дневно, без шетње, умивања и било каквог контакта са спољним свијетом, остала је у истражном затвору готово три мјесеца, до крајњег законског рока (Rudin Fos, 1971, pp. 442–443; AJ, 1939a; Kržavac, 1979, pp. 64–69).

Док је кампања за Муково ослобађање трајала, појавиле су се и прве гласине о његовом држању. Природно, Горкић је реаговао објашњењем да је прича о Муковом издајству полицијска подвала и да је „према неким обавјештењима“ он „признавао“ само „лег[алне] ствари“ (RGASPI, 1937m). Горкић је 12. маја поновио Гржетићу како према „нашим обавјештењима не стоји“ да је Мук „имао дуг језик“ (RGASPI, 1937n). Одмах је затим јавио како је на Универзитету у Београду одржан већи скуп подршке (RGASPI, 1937o). Када је пуштен Ненад Поповић, Горкић је закључио да Мук сигурно ништа не прича, штавише, да „људи који су били унутра па пуштени“ тврде да је он стекао ауторитет међу затвореницима. Узгред је чуо и за беспрекорно држање Рудин Фос. На крају писма додаје како је 29. маја стигао Жујовић, који такође потврђује ове наводе (RGASPI, 1937p).

Заправо, браћа Поповићи су пуштени након шест седмица притвора јер су испричали све што су знали. Због породичних веза, њихов случај није ни дошао до суда (AJ, 1939a, p. 12–13). Око 20. маја, Мук, Марлена, Антон Франовић и Љубо Вушовић су премјештени из истражног затвора и предати Суду за заштиту државе у Београду на даље поступање. Већ 22. маја, Министарство унутрашњих послова упутило је распис којим каже како су се „из истраге над Адолфом Муком“ увјерели да се Централни комитет и Политбиро налазе у Паризу, да Централни комитет има 11 чланова, а да су најактивнији чланови Мук и Горкић, псеудонима Сомер, иза кога се крије Јосип Чижински (HDA, 1937d). Био је то први полицијски документ у коме је Горкићев прави идентитет коначно откривен (Ошак, 1988, p. 285). Убрзо затим, новим расписом је објашњено како је Горкић „дао новац за закуп француског трговачког брода“ (HDA, 1937e), а 8. јуна је издат најдетаљнији извјештај о КПЈ до тада, са подацима које је могао испричати само и искључиво Адолф Мук (HDA, 1937f; Tito, 1982a, pp. 182–183).¹⁰

Изгледа да је Тито своју сумњу у Муково држање исказао по свом повратку у Париз у другој половини маја (Tito, 1982a, p. 272). Могуће је да је добио посредне информације од Ђиласа, који је са Веселином Маслешом унајмио Муку адвоката, а тај је адвокат међу првима спознао како стоје ствари

¹⁰ Детаљи су доносили пресјек стања из фебруара 1937. године: Централни комитет, изабран на Четвртој конференцији са поименице набројаних 11 чланова, налазио се у Прагу и Бечу, а сада је у Паризу; Алфред Бергман из Прага одржава везу са Коминтерном, а њега је на челу „Централне технике“ наслиједио Лилић; у Москви се налазе Гржетић, Броз (срео се кратко са Муком у Бечу претходне јесени) и Паровић (отишао је из Москве послије Муковог хапшења), а Ђопић је у Шпанији; ту су и детаљи о Крндељу, ОМС-у, а набрајају се и људи који раде на пункту у Паризу.

(Čolaković, 1972, pp. 51–53). Гласине су вјероватно дошле и преко затворске јединице на Ади Циганлији, гдје је премјештена Марлена. Прије тога, током краћег боравка у притвору Суда, Мук јој је рекао да ће порећи све што је испричао полицији (Rudin Fos, 1971, pp. 446–447). Титу је све било јасно када се вратио у земљу почетком јуна, пошто је до тада информација већ било на претек. Изгледа да је писао из Загреба у Париз, јер је на састанку Политбироа од 28. јуна закључено неслагање са Титовим „ставом у погледу Мука“ (АЈ, 1937i). Пет дана касније, очигледно су стигли и додатни разлози да се предомисле, па су закључили да Мук „заслужује искључење“, и да му се додијели „строги укор са предупредјењем због компромитовања породице“ (АЈ, 1937j).¹¹

Подизањем оптужнице три мјесеца касније, више није било непознаница. Мук, Марлена, Вушовић, Франовић и електричар Станко Ковачевић, Мукова веза у Београду, изведени су 25. октобра 1937. пред судско вијеће. Како је оно образложило пресуду, оптужени Мук „пред иследном полицијском власти расветлио је потпуно и презицно читаво организационо стање комунистичке партије“, с тим да је пред судом за себе признао само „легално“ дјеловање за КПЈ, што суд одбацује као потпуно неосновану одбрану, јер је сваки комунистички рад забрањен законом. Што се тиче Рудин Фос и Вушовића, Мук их је инкриминирао, износећи да су они „били ангажовани за акцију прикупљања добровољаца у Југославији“. Мук је осуђен на десет, Франовић на пет, Ковачевић на двије године затвора, а Марлена на претходно одлежано вријеме и на протјеривање из Југославије. На основу њеног пасоша је доказано да је радила као курир за КПЈ (АЈ, 1937k; АЈ, 1937m). Пуштена, успјела је отићи у Париз, одакле је упућена у Шпанију, гдје је радила као управник једне војне болнице (Rudin Fos, 1971, pp. 447–448). Што се тиче Вушовића, он ништа није признао, а како уредбе о забранама у вријеме акције још нису биле на снази, није могао низашта бити основано терећен. Признање његово и Марлене да су се сретали и необавезно разговарали о могућој помоћи Шпанској Републици, такође није имало кривичну тежину (АЈ, Vušović, pp. 22–24; АЈ, 1937m). За судским расплетом услиједио је политички. Муку није било опроштено. Политбиро ће га „за свагда“ искључити из партије (Tito, 1982a, pp. 191–192) а он ће у Сремскомитровачкој казниони остати изопштен од других комуниста (Tito, 1982a, p. 128).

Мјесец јули 1937, који је започео партијском казном за Мука, настављен је погибијом Паровића, *de facto* представника КПЈ у Шпанији, који је упућен у том својству након Муковог хапшења. Док се размишљало о даљим корацима, стигла је нова компликација: Димитров је 13. јула позвао Горкића да дође у Москву (Frisov, 2011, p. 155). Он је Чолаковићу и Жујовићу саопштио да је позван у Коминтерну, али да ће се вратити најкасније за седам–осам дана.

¹¹ Овај документ објавио је Слободан Гавриловић, али он у коментару износи потпуно беспредметно питање о аутентичности, са фактички тотално нетачним разлогом за изношење такве сумње (Gavrilović, 2001, p. 104).

Надао се што бржем повратку, јер је сама Шпанија наметала додатне обавезе: било је потребно ријешити питање све већег броја рањеника, који више нису за фронт, а морала се пронаћи и замјена за Паровића. Дан након Горкићевог доласка у Москву (Vujošević, 2019, p. 52), 23. јула, састала се посебна комисија Секретаријата ИККИ под Вилхелмом Пиком да би истражила „случај Горкић“. Њему наклоњени секретар Мануиљски је био на једномјесечном одмору, тако да се усамљени Горкић суочио са два колосална проблема. Први је било претходно хапшење његове супруге Бети Глан, директорке Парка „Горки“, проведено мјесец дана раније. Други је била оптужба за пропаст „шпанског транспорта“ уз личну одговорност за масовна хапшења активиста у земљи (RGASPI, 1937r; Gužvića, 2020, p. 77). Флајшер је извјештај о транспорту превео на руски 21. јула, а дан касније први примјерак извјештаја је предат Георгију Димитрову, генералном секретару ИККИ (AJ, 1937l). Свакако је важно да је фијаско са „Корзиком“ узет као важан детаљ, мада је Стефан Гужвица већ јасно аргументовао како је Горкић сломљен под много тежим колоплетом општих околности и сопственог дјеловања, међу којима је његова претходна отвореност за што ширу фронтовску политику тумачена као ликвидаторство, док је његов толерантан однос према бившим фракционашима и проблематичним кадровима тумачен као небудност (Gužvića, 2020, pp. 78–90).

Горкић је писаном изјавом од 3. августа извршио самокритичку оцјену свог рада. Ипак, било је прекасно. Претходна асоцијација са већ кажњеним, одстрањеним или ухапшеним људима, грешке његових најближих сарадника, као и накупљен сет негативних карактеристика и притужби које су писали партијски другови, били су довољни да се сумња за лагање пред Коминтерном претвори у причу о издаји и саботажи (Vujošević, 1997). Против генералног секретара се у међувремену окренуо Камило Хорватин, члан Централног комитета, који се тада налазио у Москви (Gužvića, 2019). Поред осталих оптужби, у елаборату од 3. августа, Хорватин је поставио два сугестивна питања у вези са „Корзиком“: зашто је било потребно организовати масован транспорт када се људство могло слати појединачно, и зашто је Горкић прво извијестио о једном узроку пропасти акције, а касније промијенио причу и додао друге узроке? (RGASPI, 1937s). У међувремену, десио се први познат случај да кадровски предмет једног Југословена, Гржетића, преузме НКВД, а да затим из истог направи криминалну конструкцију. Под теретом међусобних оптуживања, емигрантска заједница је потонула у амбис: Горкић је прво имплициран јулским хапшењима,¹² затим хапшењем Гржетића 14. августа, да би одмах затим и он сам био затворен (Gužvića, 2020, pp. 73–76, 82–83, 87–89). Под оптужбом антисовјетске завјере, осуђен је на смрт у тајном процесу, током којег ништа није признао. Стријељан је 1. новембра 1937. године (Vujošević, 2019, p. 52).

¹² Претходно су ухапшени његови критичари Коста Новаковић и Ђука Цвијић, али и његови сарадници, Симо Миљуш и Гргур Вујовић.

Вријеме Горкићевог опозива и потоњег нестанка, Тито је проводио углавном на линији између Париза и Југославије. У земљи је боравио током прве половине маја, а затим у дужем наврату, током јуна, јула и прве половине августа. У овом периоду прорадио је и загребачки пункт за пребацавање добровољаца у Шпанију, којим је руководио Грегорић, као и технички апарат за израду фалсификованих пасоша. Током љета и јесени 1937. године, из земље за Шпанију одлази око 200–240 људи (Lemesle, 2011, р. 385, Tito, 1982а, р. 138; AJ, Žaucer; AJ, 1938b; Gregorić, 1971). Тиме се донекле надомјестио неуспјех акције „Корзика“, али су њене посљедице оставиле дуготрајан, са другим проблемима удружени ефекат. Иза Горкићевог нестанка, као што је познато, дошло је до интерног сукоба у врху КПЈ, током којег је Тито, помогнут Чолаковићем, Крндељем и Жујовићем, успио консолидовати своју позицију и пред Коминтерном се наметнути као најозбиљнији кандидат за преузимање Горкићеве функције. Током фракцијских борби, Тито је успио скрајнути и Петка Милетића, бившег шефа Казнионичког комитета КПЈ у Сремскомитровачком затвору, који је, између осталог, учинио себи медвјеђу услугу узимањем у заштиту утамниченог Антона Франовића, који се пред полицијом држао једнако слабо као Мук (Gužvica, 2020, рр. 135–146).

Током расплета унутарпартијске драме, питање „Корзике“ се неколико пута потезало, као и потпитања о Титовој суодговорности, која су експлицитно постављена најмање двапут. Први пут, питање је поставио Хорватин, оптужујући пред ИККИ Тита као настављача Горкићеве политике, али и као супотписника извјештаја о „Корзици“, којим се покушала, како је тврдио, скинути одговорност са Горкића (RGASPI, 1937t). Други пут је питање потегнуто онда када је изгледало као да је све завршено. Мануилски је првих дана 1939. године Димитрову упутио писмени приједлог: „Валтера [Тита] уклонити са рада на одговорним мјестима у Југословенској комунистичкој партији као лице које има дио одговорности за неуспјех експедиције [„Корзика“]. Повремено га користити за путовање у земљу у циљу извјештавања о резолуцији ИККИ у вези са југословенским питањем и обавјештавања југословенских другова о одлукама ИККИ у вези њега самог Валтера и преласка Валтера на нижи посао“ (Simić & Despot, 2010, р. 93). Ипак, предуго стање лимба пресјекао је управо Димитров. ИККИ је већ усвојила Титов извјештај о раду, након чега он долази у земљу, гдје формира ново привремено руководство КПЈ (Gužvica, 2020, рр. 187–190).

Што се тиче осталих учесника акције, поједини несуђени путници ће се успјети домоћи Шпаније на други начин, често уз помоћ Грегорића. Он је остао у Загребу, гдје је поново хапшен, а током окупације прелази на ослобођену партизанску територију, гдје игра изразито значајну војну и политичку улогу. Послије рата је био предсједник Сабора СР Хрватске. Сличну улогу у Црној Гори имао је Блажо Јовановић, како током, тако и након рата. Такође, Вушовић је наставио радити за партију, а током револуције у Југославији

имао је важну улогу као политички руководилац (нпр. Skoko, 1986, р. 330). Лилић је упућен у Шпанију и страдао је на арагонском фронту у прољеће 1938. године. Знидарчић је након изласка из затвора упућен у Париз, а одатле у Шпанију, гдје је ратовао као артиљерац. Након пораза Републике, интерниран је у Француској, али се успио вратити кући. Усташе су га откриле и ухапсиле почетком 1942. као једног од водећих комунистичких кадрова у окупираном Загребу (Vegus, 1982, р. 205). Страдао је у логору. Током превирања у КПЈ 1938. године, дошло је до чистке далматинских кадрова, при чему је Филип Чулић искључен (Tito, 1982b, pp. 173–174), а Боровчић Курир привремено уврштен међу руководиоце (Kvesić, 1960, р. 21). Активан је остао и Бепо Треурсић, којег је окупација затекла у затвору у Лепоглави. Преко Госпића, Јастребарског и Данице, доспио је у логор Стару Градишку, гдје умире након 57 дана изгладњивања (Mihoilović, 2013, р. 69). Што се тиче Адолфа Мука, несубјекти политички руководилац југословенских интербригадиста ће свој биљег опрати под окупацијом: стријељаће га Италијани, изневјерени у очекивању да ће он пристати на сарадњу (Batrićević, 1989, р. 266).

Литература

Скраћенице архивских сигнатура

ABH – Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

AV – Архив Војводине, Нови Сад

AJ – Архив Југославије, Београд

AOP – Архивски одсек за историју радничког покрета, Подгорица

DAST – Државни архиву у Сплиту

HDA – Хрватски државни архив, Загреб

RGASPI – Российский государственный архив социально-политической истории, Москва

ABH (1936a). KBUDB, pov. DZ 3738/1938, presignirano, raspis Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, 9. 12. 1936.

ABH (1936b). KBUDB, presignirano, pov. DZ 1534/37, raspis Kraljevske banske uprave Drinske banovine, 21. 11. 1936, pov. DZ 6119/36.

ABH (1937a). KBUDB, pov. DZ 6703/1937, okružnica Kraljevske banske uprave Drinske banovine, 12. 1. 1937.

ABH (1937b). KBUDB, pov. DZ 3738/1938, presignirano, raspis Kraljevske banske uprave Drinske banovine, 22. 1. 1937.

ABH (1937c). KBUDB, pov. DZ 1286/1937, Sresko načelstvo Brčko za Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine, 15. 3. 1937.

ABH (1937d). KBUDB, pov. DZ 1903/1937, raspis Ministarstva unutrašnjih poslova, 17. 4. 1937

AJ (1936a). 790/1, 1936/287, protokol sjednice Politbiroa KPJ, 15. 8. 1936.

AJ (1936b). 790/1, 1936/340, M. Gorkić za A. Muka, 28. 9. 1936.

AJ (1936c). 790/1, 1936/359, Ž. Pavlović za M. Gorkića i I. Gržetića, bez datuma.

AJ (1936d). 790/1, 1936/330, sekretar CK KPJ, Instrukcija br. 6.

AJ (1936e). 334, br. 19–4, M. Stojadinović za Rober de Dampjea, 22. 8. 1936.

AJ (1936f). 37, kutija 50, jed. 314, list 50–516, ban G. Ružić za M. Stojadinovića, 5. 9. 1936.

AJ (1937a). 334, br. 19–234, International Committee for the Application of the Agreement Regarding Non-Intervention in Spain, „Stenographic notes of the Fifteenth Meeting...”

AJ (1937b). 334, br. 19–62, Ministarstvo inostranih poslova za Ministarski savet, 25. 2. 1937, uz prateće materijale.

AJ (1937c). 14, kutija 38, jed. 139, br. 1018, Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova, 3. 3. 1937.

AJ (1937d). 790/1, 1937/114, izvještaj H. Znidarčića, 9. 12. 1937.

AJ (1937e). 790/1, 1937/115, izvještaj H. Znidarčića, 11. 12. 1937.

AJ (1937f). 790/1, 1937/21, protokol sjednice Politbiroa, 24. 2. 1937.

AJ (1937g). 790/1, 1937/1, M. Gorkić za Černomodrika i Pika, 2. 1. 1937.

AJ (1937h). 790/1, 1937/40, protokol sjednice Politbiroa, 3. 4. 1937.

AJ (1937i). 790/1, 1937/164, protokol sjednice Politbiroa, 28. 6. 1937.

AJ (1937j). 790/1, 1937/165, protokol sjednice Politbiroa, 3. 7.

- 1937.
- AJ (1937k). 135, 23/1937, Državni sud za zaštitu države, presuda protiv Muka, Franovića, Rudin Fos i Kovačevića, 28. 10. 1937.
- AJ (1937l). 790/1, 1937/152, prevod izvještaja J. B. Tita i M. Gorkića, april 1937.
- AJ (1937m). 334, br. 31–176, Državni tužilac kod Državnog suda za zaštitu države, optužnica protiv A. Muka i ostalih, 28. 9. 1937.
- AJ (1938a). 790/1, 1938/52, izvještaj H. Znidarčića, 4. 4. 1938.
- AJ (1938b). 724, X–1A/30, izvještaj Kraljevske banske uprave Savske banovine, 21. 3. 1938.
- AJ (1939a). 790/1, 1939/24, izjava Braine Rudin Fos.
- AJ (Bobnar). 724, X–2, Uspomene narodnog heroja Staneta Bobnara.
- AJ (Grubišić). 516, inv. br. 2432, Mile Grubišić: Okršaj sa žandarima.
- AJ (Izveštaj). 724, X–3A/1, Izveštaj CK SK Slovenije o radu partije na pomoći Španskoj republikanskoj armiji.
- AJ (Vušović). 724, X–2, Ljubo Vušović: Organizacija odlaska za Španiju iz Crne Gore, Dalmacije i Srbije.
- AJ (Žaucer). 724, X–2, Pavle Žaucer: Organizacija odlaska u Španiju iz Zagreba 1937. i 1938. godine.
- AOP (1936a). RP, V 2b–98 (36), raspis Kraljevske banske uprave Zetske banovine, 20. 11. 1936.
- AOP (1937a). RP, V 2a–7 (37), izvještaj Komande mjesta Budva, 4. 3. 1937.
- AOP (1937b). RP, V 1–2 (37), „Bilten“ Odjeljenja za državnu zaštitu za mart 1937.
- AOP (1937c). RP, III 2–7 (37), prepis letka „Spasimo život Adolfu Muku!“
- AOP (1937d). BT, 13157–II/I 5–9, dopis K. Ragaz, 17. 4. 1937.
- AOP (1959). BT, P/II 2–2, razgovor Lj. S. Petrovića sa S. Ivanovićem, 8. 2. 1959, Titograd.
- AOP (1962). MG, VIII 1g–2, sjećanja Nikole Đuranovića.
- AOP (Regesta). MG, VIII 2–6, elaborat i regesta o radničkom pokretu u Bokokotorskom srezu.
- AV (1937a). 126, II, djel. br. 18219/1937, dopis Sreskog načelstva Odžaci, 16. 3. 1937.
- Avramovski, Ž. (1986). *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (Vol. II). Arhiv Jugoslavije.
- Banac, I. (1990). *Sa Staljinom protiv Tita: informirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Globus.
- Batričević, Đ. (1989). Neuspjela akcija prebacivanja crnogorskih dobrovoljaca u Španiju 1937. godine i njene posljedice. In Lj. Boban (Ed.), *Španjolska 1936–1939: Prilozi sa znanstvenog savjetovanja* (pp. 253–266). JAZU – Globus.
- Batričević, Đ. (2002). *Burni život Adolfa Muka*. Pobjeda.
- Berus, A. (1982). Narodna pomoć. In *Zagreb 1941–1945: zbornik sjećanja* (Vol. I, pp. 176–205). SSRNH – Institut za istoriju radničkog pokreta Hrvatske – Školska knjiga.
- Bešlin, M. (2014). Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv anti-fašizma 1936–1939. In M. Petrović (Ed.), *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije* (pp. 219–222). RLS.
- Bobnar, S. (1960). Odsel sem v Španijo. In *Bili smo v Španiji: spomini slovenskih prostovoljcev* (pp. 80–87). Državna založba.
- Bondarev, N. (2013). *Misterija Tito: moskovske godine*. Čigoja štampa.
- Borovčić Kurir, L. (1971). Neuspjeh kod Splita. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 224–228). Vojnoizdavački zavod.
- Božić, I., Ćirković, S., Ekmečić, M., & Dedijer, V. (1972). *Istorija Jugoslavije*. Prosveta.
- Broué, P., & Temime, E. (2008). *The Revolution and the Civil War in Spain*. Haymarket Books.
- Chase, W. J. (2002). *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*. Yale University Press.
- Čolaković, R. (1972). *Kazivanje o jednom pokoljenju*. Svjetlost.
- Ćurin, M., & Kujundžić, N. (1989). Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu 1936–1939. godine. In Lj. Boban (Ed.), *Španjolska 1936–1939: Prilozi sa znanstvenog savjetovanja* (pp. 344–356). JAZU – Globus.
- DAST (1937a). 503, 1937, kutija 13, fascikla 5, krivični predmet H. Znidarčića i ostalih.
- Dedijer, V. (1971). Španija i dnevni list 'Politika' 1936–1937. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 382–389). Vojnoizdavački zavod.
- Dedijer, V. (1980). *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Mladost.
- Dimitrijević, S. (1971). Akcija za formiranje Internacionalnih brigada u Francuskoj i odlazak jugoslovenskih dobrovoljaca preko Pariza. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 314–322). Vojnoizdavački zavod.
- Frisov, F. (2011). *Sekrety Kommunističeskogo internacionala: Šifroperepiska [Секреты Коммунистического интернационала: Шифропереписка]*. Rossijskaya političeskaya entsiklopedija.
- Gavrilović, S. (2001). *Arhivska građa o Živojinu Pavloviću*. Istorijski arhiv.
- Gavrilović, S. (2008). *Živojin Pavlović i Bilans sovjetskog termidora*. Zavod za udžbenike.
- Gregorić, P. (1971). Zagrebački punkt. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 236–238). Vojnoizdavački zavod.
- Gužvića S. (2019). Kamilo Horvatin: Zaboravljeni kandidat za gen-

- eralnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije. *Historijski zbornik*, 72(1), 139–164.
- Gužvića, S. (2020). *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936–1940)*. Tallinn University Press.
- HDA (1936a). 1360, kutija 1, br. 25, raspis Kraljevske banske uprave Savske banovine, 28. 8. 1936.
- HDA (1936b). 1361, kutija 18, br. 1534, zabrane lista *Radničke novine*, 1936.
- HDA (1937a). 1360, kutija 1, br. 10, raspis Kraljevske banske uprave Savske banovine, 1. 3. 1937.
- HDA (1937b). 1360, kutija 1, br. 25, raspis Kraljevske banske uprave Savske banovine, 7. 4. 1937.
- HDA (1937c). 1360, kutija 1, br. 24, saslušanja Z. Štefinovića 20. 3. 1937. i N. Brnića 8. 4. 1937.
- HDA (1937d). 1368/1, kutija 1, br. 105, raspis Ministarstva unutrašnjih poslova, 22. 5. 1937.
- HDA (1937e). 1371/1, kutija 3, br. 36, raspis Ministarstva unutrašnjih poslova, 3. 6. 1937.
- HDA (1937f). 1371/1, kutija 3, br. 43, raspis Kraljevske banske uprave Savske banovine, 9. 6. 1937
- Ivanović, S. (1971). Žandari su nas iznenadili kod Čanja. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 221–223). Vojnoizdavački zavod.
- Jeriha Kovačev, V. (1971). *Fantje z vseh koncev sveta*. Partizanska knjiga.
- Jovanović, B. (1971). Partija organizuje odlazak. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 212–217). Vojnoizdavački zavod.
- Jovanović, N. (1983). Milan Gorkić (prilozi za biografiju). *Istorija 20. veka*, 1(1), 25–57.
- Kardelj, P. (1971). Opština Polje u pružanju pomoći španskom narodu. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 298–299). Vojnoizdavački zavod.
- Kowalsky, D. (2004). Unión Soviética y las Brigadas Internacionales. *Ayer*, 56(4), 93–120.
- Kowalsky, D. (2014). Operation X: Soviet Russia and the Spanish civil war. *Bulletin of Spanish Studies*, 91(1–2), 159–178.
- Kreft, I. (1960). Pomoć KPJ španskomu ljudstvu. In *Bili smo v Španiji: spomini slovenskih prostovoljcev*. Državna založba.
- Kržavac, S. (1979). *Robija* (Vol. III). Privredni pregled.
- Kvesić, Š. (1960). *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*. NIP Lykos.
- Lemesle, H. (2011). *Des Yougoslaves engagés au XXe siècle: itinéraires de volontaires yougoslaves en Espagne républicaine*. [Neobjavljena doktorska teza]. Université de Paris I.
- Matković, B. (2012). Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 54, 273–303.
- Mihovilović, Đ. (2013). *Čelija smrti*. JU Spomen područje Jasenovac.
- Mrakovčić, I. (1971). Neostvorena želja. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. I, pp. 449–453). Vojnoizdavački zavod.
- Mugoša, A. (1971). Prebacivanje do Čanja. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 218–220). Vojnoizdavački zavod.
- Nađ, K. (1971). Trnovitim putevima. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. I, pp. 372–376). Vojnoizdavački zavod.
- Očak, I. (1980). *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*. Spektar.
- Očak, I. (1988). *Gorkić: Život, rad i pogibija*. Globus.
- Orešković Krtija, M. (1976). *Autobiografija*. Alfa.
- Pavlaković, V. (2014). *The battle for Spain is ours: Croatia and the Spanish civil war*. Srednja Europa.
- Petrović, N. (2012). *Izveštaji Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije*. VII (1936). Arhiv Jugoslavije.
- Petrović, N. (2013). *Izveštaji Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije*. VIII (1937). Arhiv Jugoslavije.
- Pleterski, J., Kecić, D., Vasić, M., Damjanović, P., Trgo, F., Morača, P., Petranović, B., Bilandžić, D., & Stojanović, S. (1985). *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist.
- Prevc, F. (1971). Ipak sam stigao. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. I, pp. 514–516). Vojnoizdavački zavod.
- Pualić, R. (1971). Kako smo u svome selu doživljavali borbe u dalekoj Španiji. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 300–302). Vojnoizdavački zavod.
- RGASPI (1936a). 495–11–317, list 62, A. Muk za I. Gržetića, 13. 10. 1936.
- RGASPI (1937a). 495–11–334, listovi 25–26, M. Gorkić za I. Gržetića, 2. 1. 1937.
- RGASPI (1937b). 495–11–334, list 73, M. Gorkić za I. Gržetića, 9. 2. 1937.
- RGASPI (1937c). 495–11–334, list 33, protokol sjednice Politbiroa, 12. 1. 1937.
- RGASPI (1937d). 495–11–334, listovi 75–76, pismo S. Lilića, 3. 2. 1937.
- RGASPI (1937e). 495–11–334, list 89, M. Gorkić za I. Gržetića, 14. 3. 1937.
- RGASPI (1937f). 495–11–334, list 93, M. Gorkić za I. Gržetića, 20. 3. 1937.
- RGASPI (1937g). 495–11–334, list 94, M. Gorkić za I. Gržetića, 26. 3. 1937.
- RGASPI (1937h). 495–11–334, list 104, M. Gorkić za I. Gržetića,

8. 4. 1937.
- RGASPI (1937i). 495–11–334, list 121, M. Gorkić za I. Gržetića, 29. 4. 1937
- RGASPI (1937j). 495–11–334, listovi 124–125, M. Gorkić za I. Gržetića, 7. 5. 1937.
- RGASPI (1937k). 495–11–334, list 149, M. Gorkić za I. Gržetića, 31. 5. 1937.
- RGASPI (1937l). 495–11–334, list 120, I. Gržetić za M. Gorkića, 27. 4. 1937.
- RGASPI (1937m). 495–11–334, list 124, M. Gorkić za I. Gržetića, 7. 5. 1937.
- RGASPI (1937n). 495–11–334, list 128, M. Gorkić za I. Gržetića, 12. 5. 1937
- RGASPI (1937o). 495–11–334, list 130, M. Gorkić za I. Gržetića, 14. 5. 1937.
- RGASPI (1937p). 495–11–334, list 162, M. Gorkić za I. Gržetića, 29. 5. 1937.
- RGASPI (1937r). 495–11–1211, listovi 33–35, protokol br. 172 (A) Sekretarijata IKKI od 23. 7. 1937.
- RGASPI (1937s). 495–11–335, listovi 2–3, izvještaj Petrovskog (K. Horvatina), 5. 8. 1937.
- RGASPI (1937t). 495–11–343, listovi 68–69, K. Horvatin za V. Pika, 2. 10. 1937.
- Rudin Fos, B. (1971). Pripreme za odlazak brodom La Kors. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. I, pp. 436–448). Vojnoizdavački zavod.
- Semič Daki, S. (1960). Iz jugoslovanske vojske v revolucionarno Španijo. In *Bili smo v Španiji: Spomini slovenskih prostovoljcev* (pp. 60–80). Državna založba.
- Simić, P., & Despot, Z. (2010). *Tito: strogo poverljivo*. Službeni glasnik.
- Štin, T. (1989). Organizacija punkta za prihvatanje španjolskih dobrovoljaca i problemi njihova odlaska iz Dalmacije 1937. godine. In Lj. Boban (Ed.), *Španjolska 1936–1939: Prilozi sa znanstvenog savjetovanja* (pp. 315–343) JAZU – Globus.
- Skoko S. (1986). Na tragičnoj stranputici. In R. Šarenac (Ed.), *Hercegovina u NOB* (Vol. IV, pp. 323–369). Vojnoizdavački i novinski centar – Istorijski arhiv Hercegovine.
- Skoutelsky, R. (2002). The Comintern and the International brigades. *The Volunteer*, 24(2), 9–13.
- Stanišić, I. I. (1971). Hvatanje francuskog broda La Korz. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 233–235). Vojnoizdavački zavod.
- Stojkov, T. (1985). *Vlada Milana Stojadinovića*. ISI.
- Thomas, H. (1980). *Španjolski građanski rat* (Vol. I). Otokar Keršovani.
- Tito, J. B. (1982a). *Sabrana djela* (Vol. III). IC Komunist – BIGZ – Naprijed.
- Tito, J. B. (1982b). *Sabrana djela* (Vol. IV). IC Komunist – BIGZ – Naprijed.
- Vinaver, V. (1985). *Jugoslavija i Francuska između dva rata*. ISI.
- Vrdoljak, P., Konta, V. (1971). Trabakule nisu stigle. In Č. Kapor (Ed.), *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu* (Vol. V, pp. 229–232). Vojnoizdavački zavod.
- Vujošević U. (1997). Posljednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ. *Istorija 20. veka*, 15(1), 107–128.
- Vujošević, P. (1960). Pokušaji odlaska u Španiju. In *Četrdeset godina: Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta* (Vol. IV–2, pp. 125–135). Kultura.
- Vujošević, U. (2019). *Nestajali netragom: Jugosloveni – žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927–1953*. ISI.